

T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**OSMANLI ASKERİ BELGELERİ İLE 1915
ERMENİ OLAYLARININ
DEĞERLENDİRİLMESİ
(ERZURUM-KARS İLLERİ)**

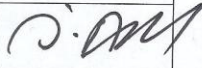
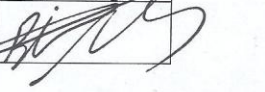
KÜRŞAD ERDOĞAN

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. İLKER ALP

EDİRNE 2011

T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

KÜRŞAD ERDOĞAN tarafından hazırlanan **OSMANLI ASKERİ BELGELERİ İLE 1915 ERMENİ OLAYLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ (ERZURUM-KARS İLLERİ)** Konulu **YÜKSEK LİSANS** Tezinin Sınavı, Trakya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 12.-13. maddeleri uyarınca **24.06.2011 Cuma** günü saat 15.00'da yapılmış olup, tezin Kabul edilmesine **OYBİRLİĞİ/OYÇOKLUĞU** ile karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ	KANAAT	İMZA
Prof Dr. İlker-ALP	Kabul edilmesine	
Yrd. Doç. Dr. Sabri Can SANNAV	Kabul edilmesine	
Yrd. Doç. Dr. Bülent YILDIRIM	Kabul edilmesine	

T.C.
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ULUSAL TEZ MERKEZİ

TEZ VERİ GİRİŞİ VE YAYIMLAMA İZİN FORMU

Referans No	407074
Yazar Adı / Soyadı	Kürşad Erdoğan
Uyruğu / T.C. Kimlik No	T.C. 32275287220
Telefon / Cep Telefonu	05057141771
e-Posta	kursadaae18@my.net.com
Tezin Dili	Türkçe
Tezin Özgün Adı	OSMANLI ASKERİ BELGELERİ İLE 1915 ERMENİ OLAYLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ (ERZURUM-KARS İLLERİ)
Tezin Tercümesi	THE EVALIATION OF SO CALLED ARMENIAN GENOCIDE, 1915 BY OTTOMAN MILITARY DOCUMENTS (ERZURUM-KARS CITYS)
Konu Başlıkları	Tarih
Üniversite	Trakya Üniversitesi
Enstitü / Hastane	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bölüm	Tarih Bölümü
Anabilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı
Bilim Dalı / Bölüm	Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı
Tez Türü	Yüksek Lisans
Yılı	2011
Sayfa	150
Tez Danışmanları	Prof. Dr. İlker ALP Yrd. Doç. Dr. Sabri Can SANNAV Yrd. Doç. Dr. Bülent YILDIRIM
Dizin Terimleri	Ermeni sorunu=Armenian question
Önerilen Dizin Terimleri	Askeri Belgelerde Ermeni Meselesi = Armenian Genocide, 1915 by Ottoman Military Documents
Yayınlama İzni	☐ Tezinin yayımlanmasına izin veriyorum ☒ Ertelenmesini istiyorum [11 Ay]

b. Tezinin Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi tarafından çoğaltılması veya yayımının 08.06.2012 tarihine kadar ertelenmesini talep ediyorum. Bu tarihten sonra tezinin, internet dahil olmak üzere her türlü ortamda çoğaltılması, ödünç verilmesi, dağıtım ve yayımı için, tezime ilgili fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere hiçbir ücret (royalty) talep etmeksizin izin verdiğimi beyan ederim.
NOT: (Ertelene süresi formun imzalandığı tarihten itibaren en fazla 3 (üç) yıldır.)

14.07.2011
İmza:
Yazdır

ÖZET

OSMANLI ASKERİ BELGELERİ İLE 1915 ERMENİ OLAYLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ (ERZURUM-KARS İLLERİ).

Kürşad ERDOĞAN

Yüksek Lisans, Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof.Dr.İlker ALP

Haziran-2011

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nin Doğu Cephesindeki birlikleri;3.Ordu, 1.Kafkas Kolordusu, 2.Kafkas Kolordusu, 9. Tümen komutanlıkları ve bu birliklere bağlı alay ve tabur komutanlıklarının hazırlamış oldukları raporlarda Doğu Anadolu bölgesindeki Ermeni mezaliminin Türk ve Müslüman halkı ne derece kıyıma uğrattığını ve bu birliklerce Ermeni mezalimine karşı alınan tedbirlerin neler olduğu hakkında Osmanlı Ordu kayıtlarına göre ışık tutabilmek çalışma da amaç edinilmiştir. Bunun yanında Batı Arabistan'da konuşlu 4.Ordu kayıtlarından da faydalanılarak tehcirin ayrıntılı planlandığı gösterilmeye çalışılmıştır.

Çalışma içerisinde Ermeni Tarihini genel hatlarıyla anlatılmış, özellikle Ermenilerin Osmanlı hakimiyeti altında yaşayışları, yönetime olan bağlılıkları ve sadık bir millet oluşlarına vurgu yapılarak, Ermeni sorununun ortaya çıkış noktaları belirlenmeye çalışılmıştır.

Ermeniler tarafından yapılan mezalim Osmanlı Ordu kayıtları ışığı altında gösterilmeye çalışılmıştır. Bu kayıtlar özellikle Doğu Anadolu bölgesinde Erzurum-Kars illeri çevresinde konuşlu bulunan birlik komutanlıklarınca hazırlanan raporlardır. Bu bölgede Ermenilerce yapılan mezalim sadece Türk Ordu kayıtlarıyla değil aynı zamanda Rus Ordusu Erzurum Topçu Alay Komutanlığı yapmış Yarbay TVERDOHLEBOV'un anılarının yazdığı kitaptan da faydalanılmıştır

Çalışmada tarafsız olunabilmek için Türk, Ermeni ve Rus kaynaklardan azami ölçüde faydalanılarak hazırlandı. Ermeni mezaliminin gerçeklerini her üç millete mensup yazarlar eserlerinde net olarak ifade ettiğini görebilmekteyiz.

Ermenilerin Türk ve Müslüman halka yaptığı mezalim açık ve net olmasıyla beraber Osmanlı Devleti'nin tebaasını korumak ve ülkede Ermenilerce oluşturulan terörizmi ortadan kaldırmak için onlara uyguladığı tehcirin haklılığı ortaya konulmuştur. Bugün eleştirilere maruz kalan tehcirin Osmanlı Devleti tarafından ne kadar sistemli yapıldığını, Ermenilere zarar verilmemesi için ne kadar dikkatli olunduğunu, devletin bölgedeki vali ve komutanlıklara gönderdiği genelgelerde bu çalışmada gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni mezalimi, tehcir, Osmanlı Ordusu, ordu kayıtları, Doğu Anadolu Bölgesi, Türk ve Müslüman halk, resmi belgeler.

SUMMARY

THE EVALIATION OF SO CALLED ARMENIAN GENOCIDE, 1915 BY
OTTOMAN MILITARY DOCUMENTS.

Kürşad ERDOĞAN

Masters Degree Department of history

Canselar of Thesis: Prof. Dr. İlker ALP

January 2011

Acording to the reparts, in Ottoman Military Archieves, prepared by 3th Army, 9th corps and related regimont and battalion commaundments, Armenians slaughted Turks and muslim citizens in East Anatolian Region. And the military units in that regions resisted this treacherous slaught in the ages of World War1. In my thesis , I intended to clarify the precautions which conducted by military units in that region.

In this research, I tried to explain a simple Armenian History, the livelihood of Armenians under the Ottoman Rule, their loyalties to the administration and Armenians as a devated nation.

The slaught which conducted by Armenians to Turks, included in not only Turkish but also Russian military archieves at that time in that region. A book written by commender of artillery regiment of Erzurum Lieutenant Ccolanel TVERDOHLEBOV was a majour source about this slaught.

To be abjective about my thesis, I have resourced not only Turkish but also Russian and Armenian archieves.

The realities of Armenian slaught was explained, by three of writter belonged to three different nations, clearly.

By the fact Armenian slaught to Turkish and Muslim people that I stressed on Ottoman Empire's rightness about conducting deportation to protect Ottoman

authorities had carried out the Armenian Deportation in a systematic way, by using notices that had send to Commaudments and province governors.

Key Words: Armenian Slaught, Departation, Ottoman Army, Military Archieves, East Anatolian Region, Turkish and Muslim people, Offical Documents.

ÖNSÖZ

Ermenilerle Türkler, Türklerin Anadolu'ya girmesinden itibaren beraber sorunsuz bir şekilde yaşamışlardır. Osmanlı Devleti içerisinde de bu böyle devam etmiştir. Hatta Osmanlı Devleti Ermenileri millet-i sadıka olarak adlandırarak devlete olan sadakatlerini ve Müslüman halkla kaynaşmaları ifade edilmeye çalışılmıştır.

Fransız İhtilali'nin 1789'da gerçekleşmesi, Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan azınlıkların bağımsızlık düşüncesine sahip olmasını sağladı. Eski gücünü kaybeden Osmanlı Devleti'nin batılı devletler tarafından parçalanarak paylaşılma projesi, Fransız İhtilali'nin etkilerini artırmıştır. 1815 Viyana Kongresinde Şark Meselesi olarak adlandırılan bu sorun ileriki yıllarda Osmanlı Devleti'nin parçalanmasında etkili olmuştur.

Ermeni Sorunu, Şark Meselesi'nin bir parçası olarak ortaya çıkmış daha sonraki yıllarda Çarlık Rusya'sının Doğu Anadolu'daki emellerine ulaşmak için kullanılmıştır. Bu süreç içerisinde sadece Kars, Ardahan arasındaki bölgede 30 bin Türk ve Müslüman Ermenilerce katledilmiştir. Sorunun Osmanlı Devleti tarafından çözümü için yapılan tehcir esnasında 30-40 bin Ermeni salgın hastalıklar, mevsimsel şartlar ve seyahatlerin uzun olmasından ölmüştür. Yine 7-8 bin Ermeni yolculukları esnasında eşkıya saldırılarıyla öldürülmüştür.

Ermeniler bugün bu olayları Türklerin Ermenilere soykırım yaptığı ve 1.500.000 Ermeni'nin öldürüldüğü iddiasında bulunmaktadır. Bu çalışma Türklerin Ermenilerce katledildiği ve katliamların bölge askeri birlik komutanlıklarınca alınan tedbirlerle önlenmeye çalışıldığını ortaya koymaktadır.

Çalışma özellikle katliamın yoğunlaştığı bölgelerden biri olan Erzurum-Kars illeri bölgesinde yoğunlaşmıştır. Daha önce araştırmacılar tarafından askeri arşiv belgeleriyle Ermeni katliamının Erzurum-Kars illeri ve çevresine yönelik yapılmaması çalışmanın oluşmasının temeli olmuştur.

Çalıştığım yer Kars ilinin Genelkurmay ATASE Bakanlığı Arşivleri (Ankara) ne oldukça uzak mesafede olması çalışmayı olumsuz etkilemiştir.

Bu çalışmanın ana kaynakları Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Çalışmamızda bana yol gösteren, yardımcı olan danışmanın Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof.Dr.İlker ALP'e ve manevi desteğini her zaman yanımda hissettiğim eşim Aysun TAŞTAN ERDOĞAN'a teşekkür ederim.

Kürşad ERDOĞAN

KARS-2011

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	III
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR LİSTESİ.....	VIII
GİRİŞ.....	1

I. BİRİNCİ BÖLÜM: ERMENİLER VE ERMENİ MESELESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

A.Türklerin Yönetimine Girmeden Ermeniler.....	7
B.Türk Hakimiyeti Altında Ermeniler.....	9
1.1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından Sonraki Dönemde Ermenilerin Durumları.....	11
C.Ermeni Komitelerinin Kurulması.....	14
1.Armenakan Komitesi.....	14
2.Hınçak Komitesi.....	15
3.Taşnaksütyun Komitesi.....	16
4.Diğer Komiteler.....	17
Ç.Ermeni İsyanları.....	18
1.Adana Olayı.....	18
2.Zeytun İsyanı.....	20
3.Van İsyanı.....	22
4.Osmanlı Bankası Baskını.....	28
5.Sasun İsyanları.....	30
6.Erzurum Olayları.....	32
7.Yıldız Süikasti.....	33
6.Diğer Ermeni İsyanları/Olayları.....	34

II. İKİNCİ BÖLÜM: ERMENİ MESELESİNDE ETKİN OLAN FAKTÖRLER

A.Ermeni Sorunu'nun Ortaya Çıkışında Uluslararası Kamuoyunun Rolü.....	37
1.ABD'nin Ermeni Sorunundaki Rolü.....	40
2.İngiltere'nin Ermeni Sorunundaki Rolü.....	41
3.Rusya'nın Ermeni Sorunundaki Rolü.....	43
4.Fransa'nın Ermeni Sorunundaki Rolü.....	45
5.Misyonerlerin Ermeni Sorunundaki Rolü.....	46
B.Ermeni Kilisesi'nin Ermeni Sorununun Çıkışındaki Rolü.....	50

III. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:OSMANLI ASKERİ BELGELERİNE GÖRE ERZURUM-KARS İLLERİ ÇEVRESİNDE ERMENİ OLAYLARI

A.Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına Girmesi ve Ermeni Komitelerinin Tutumu.....	55
B.Osmanlı Ordusu Başkomutanlığı İle İç İşleri Bakanlığı Arasındaki Yazışmalarda Ermeni Meselesi	58
C.1.Ordu Komutanlığı'nın Hazırladığı Raporlarda Ermeni Meselesi.....	60
Ç.3. Ordu Komutanlığı'nın Hazırladığı Raporlarda Ermeni Meselesi.....	61
1. 1. Kafkas Kolordusu ve Ona Bağlı Birliklerin Raporlarında Ermeni Meselesi.....	65
2. 3. Orduya Bağlı (1.Kafkas Kolordusu Dışındaki) Birliklerin Raporlarında Ermeni Meselesi.....	68
D. 4. Ordu Komutanlığı'nın Hazırladığı Raporlarda Ermeni Meselesi.....	69
E. Sevk ve İskan Kanunu.....	71
F. Tehcirin Ayrıntılı Planlanmasıyla İlgili Genelgeler.....	73
G.Erzurum-Kars İlleri Çevresinde Ermeni Mezalimi.....	86
SONUÇ.....	92
KAYNAKÇA.....	95
EKLER.....	100

KISALTMALAR

ATASE	:Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
ABD	:Amerika Birleşik Devletleri
A.g.e	:Adı Geçen Eser
A.g.m	:Adı Geçen Makale
BDAGM	: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü
BDH	:Birinci Dünya Harbi
BOA	:Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
Bkz.	:Bakınız
C	:Cilt
Çev.	:Çeviren
D	:Dosya
Ed.	:Editör
F	:Fihrist
Gnkur.Bşklığı	:Genelkurmay Başkanlığı
K	:Klasör
No	:Numara
S	:Sayı
s	:Sayfa
TTK	:Türk Tarih Kurumu
Yay.	:Yayınları
Yay.Haz	:Yayına Hazırlayan
Yy	:Yüzyıl

GİRİŞ

Ermenilerin tarih sahnesine çıkışları net olarak bilinmemekle beraber, kökenleriyle ilgili 7-8 değişik teori vardır. Bu teorilerin tamamına bakıldığında Ermenilerin kökenlerinin bir meçhuliyet denizi olduğunu söylemek doğru olur. Ermeni tarihçiler de bu konuda fikirlerini net olarak belirtmeler de kendi aralarında oluşturdukları ortak bir fikir yoktur.

Ermenilerin kökenleri, dünya tarihçilerine ve kendi tarihçilerine göre de tam bir muammadır. Ermeni tarihinin başlangıcına dair mitolojiler şunlardır: Ermeni tarihinin başlangıcı Hz.Nuh'un oğlu Yafes'e bağlanır. Ermeni tarihini Babil Kulesinin yıkılışı ile başlatarak Nuh'un torunu olan Hayk adında efsanevi şahsiyetin Ermenilerin başlangıcı olduğu kabul edilir.

Başka bir iddiada da Hz.Nuh'un oğlu Aram'ın soyundan geldikleri ve Hz. Nuh'un Gemisi'nde Ağrı Dağı'nda olduğu ifade edilir. Bu iddialar dini mitolojiden öteye gidemeyecek iddialardır. Bu iddialara inanmak tarih bilimini yok saymaktır. zaten tarihçiler arasında da bunlar birer mitoloji olarak kabul edilmiştir¹.

Dinsel mitolojinin dışında, Ermeni tarihinde, kökenleriyle ilgili bir çok teori vardır. Bunlardan ilki, Ermenilerin kökenlerini Urartulara dayandırmalarıdır. Fakat Urartularla Ermeniler arasında herhangi bir bağlantı olduğu tespit edilememiştir. Özellikle, Ermeni diliyle Urartu dili tamamen birbirinden farklıdır. İkinci teori Ermenilerin Güney Kafkas ırkları arasında olduğudur. Yine bununla ilgili de fiziki herhangi bir delile rastlamak mümkün değildir.

Üçüncü teori Ermenilerin Turan kökenli olduklarıdır. Bununda hiç bir temeli yoktur. Türklerle Ermeniler arasında hiç bir benzerlik yoktur.

Dördüncü teori ise Ermenilerin İran kökenli bir ırk olduğu ve Hint, Afgan, Asuri ve Türklerle karışmış bir topluluk oldukları iddiasıdır.

¹ Salahi R. Sonyel, *Türk-Ermeni Çıkmazı*, Ankara, s. 7.

Beşinci iddia Ermenilerin Pamir bozkırlarından gelme Afgan ırkı ve Mezopotamya Yahudilerinden oluşan karma bir ırk olduklarıdır ².

Altıncı iddiaları Hitit'lerin torunları olduklarıdır ³.

Yedinci teori ise, Ermenilerin benimsedikleri teoridir. Grek tarihçi Heredot ve Rodos'lu Evdohus'un Armenii diye belirttikleri Hint-Avrupa kavimlerinden olan bu topluluk Trakya üzerinden Anadolu'ya M.Ö. 6.yy.da gelmiştir. Bütün bu değişik teorilerin ışığı altında Ermeniler iddia ettikleri gibi 4000 yıllık bir Anadolu kavmi değillerdir ⁴.

Ermeniler kendilerini zeki, çalışkan, dost canlısı, misafirperver bir halk olarak tanımlarlar. Ermeniler geleneklerine bağlı ve sadakate gayret gösterirler. Bunun en önemli göstergesi mezheplerini büyük baskılara rağmen değiştirmemeleridir. Ermeniler aynı zamanda çok kurnazdırlar, ticarete yatkındırlar. Kurnazlıklarını, ticarete iyi bir şekilde kullanırlar. Menfaatleri yönünde hareket ederler. Ermeni tarihi içerisinde, Ermenilerin kendi menfaatleri doğrultusunda hareket ettikleri defalarca görülmüştür. I. Haçlı seferinde Ermeniler menfaatleri gereği haçlılarla beraber olmuşlar beraber yaşadıkları Türk halkına zarar vermişlerdir.

Ermeniler, bugün iddia ettikleri büyük Ermenistan topraklarında da aslında tarih boyunca hep azınlık durumunda, başka devletlerin egemenliği altında yaşamışlardır. Özellikle, Doğu Anadolu Bölgesinde İran, Arap, Roma, Bizans ve Türk hakimiyetleri altında yaşamışlardır. Bu yüzden Ermenilerde Balkan toplumlarında görülen “mazi kudret” ve “mazi hissi” alanında uyandırılacak bir maneviyat yoktur. Ermeniler Güney Kafkasya Bölgesinde, büyük devletlerin zayıflaması veya bu bölgeye ulaşamamaları nedeniyle tarihin belli dönemlerinde küçük krallıklar, küçük prenslikler veya büyük devletlere bağlı prenslik olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu yüzden Ermenilerde devletçilik, teşkilatlanma ve yapılanma anlayışının olmadığını

² Salahi R. Sonyel, a.g.e., s. 7.

³ Erhan Metin, *Türk-Ermeni İlişkileri Ermeni Meselesi*, Çankırı, 2007, s. 11.

⁴ Erhan Metin, a.g.e., s. 12

görmekteyiz. 19.yy.daki yapılanmaları, kendi kendilerine olmamış başta Rusya ve İngiltere'nin öncülüğünde gelişen durumlardır.

Ermeniler Türk hakimiyetine girmeden önce Bizans hakimiyeti altında yaşıyorlardı. Bizans'ın mezhepsel ve ekonomik baskıları Ermenileri oldukça yıpratmış ve Ermenilerin rahatsızlıkları hat safhadaydı. Bizans'ın doğudaki hakimiyetini, Türklerin alması Ermeniler tarafından büyük sevinçle karşılandı. Ermenilerin sevinçlerini, yine bir Ermeni olan tarihçi, Mateos eserinde ifade etmiştir.

Türk hakimiyetiyle beraber, belki de tarihlerindeki en huzurlu dönemlerini yaşamaya başladılar. Dinsel özgürlükler, ekonomik bağımsızlık ve askere gitmeden güvenliklerinin Türkler tarafından sağlanması Ermeni toplumunun huzur ve refahını artırdı. Bu dönem içerisinde Türklerle, Ermeniler arasında çok büyük dostluklar oluştu. Osmanlı Devlet kademesinin en üstlerinde Ermenileri görmek mümkündü. Türkler, borç para ihtiyaçlarını Ermenilerden giderirdi. Ermeniler ticarete oldukça ilerlediler. Osmanlı zanaatkarlarının önemli bir bölümünü oluşturdular. Osmanlı şehir hayatının en önemli parçaları Ermeniler olmuştu. Böyle bir güven ve huzur içinde Osmanlı Devleti, Ermenileri millet-i sadıka olarak adlandırıyordu.

İngiliz yazar Harold Armstrong, Ermenileri kurnaz, haris, ketum, aç gözlü, hilekar, din konusunda göstermelik davranan, dinlerini, kendi hainlikleri ve aç gözlülükleri için bir paravan olarak kullanan insanlar olarak tasvir etmiştir. Öte yandan Ermeni yanlısı David Marshall Long 'da Ermenileri sinirli, gizli kapaklı iş yapmaya yatkın, inatçı bir toplum olarak nitelemiştir ⁵.

Ermeniler, Osmanlı toplumu içerisinde genel anlamda refah seviyeleri yüksek bir toplumdur. Ermeniler Osmanlı Devleti içerisinde şu mesleklerde çalışırlardı; Tüccarlık, devlet kademelerinde memur, finans sektöründe, tarım ve hayvancılık, zanaatkarlık ve din adamı olarak.

⁵ Salahi R. Sonye, *a.g.e.*, s. 8.

Yine, askerlikten muaf olmaları Ermeni toplumunun savaşlardan uzak kalmalarını sağlamış buda ticaret ve zanaatkarlık gibi mesleklerde devamlılık sağlayarak refah seviyelerinin artmasını sağlamıştır. Refah seviyelerinin artması Ermenilerin bir kısmının tefeci olmasına neden olmuştur. Müslümanlara verdikleri ödünç paralardan yüksek faiz alarak zenginleşmişlerdir. Son dönemlerde memuriyetlerde yüksek kademelerde bulunmuşlardır. Örneğin; 1850’den 1876’ya kadar geçen dönemde her sadrazamın ve her dışışleri bakanının bir Ermeni danışmanı bulunuyordu.

Ermeniler, Osmanlı Tarihi içerisinde on dokuz paşa, yirmi iki bakan, dört senatör, on milletvekili, beş müsteşar, pek çok büyükelçi, ondan fazla başkonsolos, pek çok danışman ve yüksek rütbeli memur çıkarmışlardır ⁶.

Ermenilerin yaşayış şekilleri, müzik kültürleri, kıyafetleri evre kültürlerden etkilenmiştir. Müzik kültürleri, halk dansları Kafkas milletlerinden etkilenmiş ve Kafkas halklarına benzemektedir. Kıyafetleri de aynı şekilde Doğu Anadolu Türk ve Müslüman halkının giyim tarzına benzemektedir. Yaşadıkları coğrafyada bulunan milletlerin Ermeni kültürünü etkilediğini görmekteyiz.

Müslüman ve Türk Milletiyle o kadar ili dışlı olmuşlardı ki; Ermeni bir komiteci olan Mihran Damadyan itiraflarında şunu ifade etmiştir. ‘Ermenilerle İşlamlar arasında hiç fark yoktu. Erkekler hemen hemen aynı kıyafette idi. Kadınlar ise hiç ayırt edilecek gibi değildi ⁷. Görüldüğü gibi Ermeniler Türk ve Müslüman halktan oldukça etkilenmiştir.

1789 Fransız İhtilaliyle beraber oluşan milliyetçilik akımları dönemin büyük devleti olan Osmanlı Devleti’ni olumsuz etkilemiştir .önce Balkan toplumları isyanlara başladılar ardından da Ermeniler.

⁶ Salahi R. Sonyel, *a.g.e.*, s. 40.

⁷ Mihran Damadyan, *Bir Ermeni Komitecinin İtirafları*, İstanbul 2009, s. 20.

Milliyetçilik akımlarının Osmanlı'yı etkilemesinin en önemli sebebi; Osmanlı Devletini içerden parçalamayı hesaplayan, Osmanlı toprakları üzerinde menfaat ve çıkarları olan Rusya ,İngiltere, Fransa, Almanya ve ABD gibi sömürgeci batı devletlerinin Osmanlı azınlıklarını kışkırtması olmuştur.

Ermeniler için de aynı şeyleri söylemek mümkündür. Türk hakimiyetinde 700 yıla yakın bir süre mutlu ve huzurlu olan bir millet, gelişen olaylar neticesinde Türk ve Müslüman düşmanı oldu. Ermenileri isyana sürükleyen, onları örgütleyen, hatta silah veren, Osmanlı'nın kuzey komşusu Rusya olmuştur. Rusya'nın coğrafi yakınlığı ve kendi içerisinde bulunan Ermenilerin Anadolu Ermenilerini olumsuz etkilemeleri isyanları tetikleyen en önemli faktör olmuştur. Rusya'nın ardından, bölgedeki toprakların stratejik önemini bilen, büyük bir imparatorluk kurmuş olan İngiltere, Ermenileri etkilemeye çalışan ikinci önemli unsurdur. Her iki devlette Ermenileri düşünüyor gibi görünse de aslında yaptıkları şey kendi çıkarlarına hizmet etmektir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Ermeniler için kırılma noktası olmuştur. Oluşturulan Ermeni komitaları birçok Osmanlı şehrinde binlerce Türk ve Müslüman'ı katletmişler, kendi yanlarına çekebildikleri soydaşlarıyla birçok şehirde isyanlar başlatmışlar, yöre halkını bu isyanlarda hunharca katletmişlerdir. Sadece Kars-Ardahan arasında 30 bin Türk ve Müslüman'ı katletmişlerdir.

Ermenilerin bu mezalime karşı Osmanlı Devleti, ilk olarak Ermeni elebaşlarını tutuklamış, sürgüne göndermiştir. Ardından da olayların devam etmesi nedeniyle tehcir kanununu çıkartmıştır. Bu kanunla, Ermeniler isyan çıkarttıkları bölgelerden ülkenin farklı bölgelerine küçük gruplar halinde yerleştirilmişlerdir.

Günümüzde, diaspora Ermenileri ve Ermeni Devleti, bu çıkarılan tehcir kanununu çarpıtarak sözde soykırım iddialarına temel oluşturmaya çalışmaktadırlar. Ermenilerin birinci amacı; sözde soykırımı bütün dünyaya tanıtmak, ikinci amacı; dünya devletlerinin sözde soykırımı tanımalarını sağlamak, üçüncü amacı; Türkiye'den savaş tazminatı almak, son olarak da uluslar arası kamuoyunun desteğini alarak Türkiye'den toprak talebinde bulunmak. Ermeniler, bu çirkin oyunlarına başlamış

durumdalar. Birinci aşamayı ne yazık ki gerçekleştirmek üzereler. Ermenilerin sözde soykırımı tanıtma çabalarına karşılık devletimizin lobi çalışmaları yetersiz kalmaktadır. Ülkemizin saygın tarih kurumları, üniversiteler ve yayın kuruluşları sözde soykırımın sözde olduğunu, asıl soykırımın Ermeniler tarafından Türklere karşı yapıldığını, binlerce insanımızı barbarca katlettiklerini, belgeleriyle, uluslar arası kamuoyuna yüksek sesle duyurmalılardır.

Çalışmada Ermeni olaylarının yoğun olarak yaşandığı Erzurum-Kars illeri çevresinde bulunan, Osmanlı Ordusuna bağlı birliklerce hazırlanmış olan resmi belgelere göre Ermeni meselesi değerlendirilerek Ermeni mezalimi ortaya koyulmaya çalışıldı. Osmanlı Ordusu'nun yayınlamış olduğu bu belgelere, Genelkurmay ATASE Başkanlığı arşivlerinde yapılan çalışmalarla ulaşıldı. Yine bu konuda Genelkurmay ATASE Başkanlığının yayınlamış olduğu, 8 ciltlik, Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri adlı eserden, BOA'nın yayınlamış olduğu Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı, 4 ciltlik Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin İsyanı adlı eserler çalışmamın temelini oluşturmuştur. Konuyla ilgili birçok yardımcı kaynaktan da yararlanılarak çalışma şekillenmiştir.

I.BİRİNCİ BÖLÜM: ERMENİLER VE ERMENİ MESELESİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

A. TÜRKLERİN YÖNETİMİNE GİRMEYEN ERMENİLER

Hayk, Ermenilerce Hz.Nuh'un torunudur.Hayk, ailesiyle Babil kulesinin inşasında bulunmuş: ama Babil'in kulesi yandıktan sonra ailesiyle Ermenistan'a gelerek bugünkü Ermenilerin kökenlerini oluşturmuş. Hayk ve onun sülalesi M.Ö 2107 de başlayarak en sonuncusu olan Vahe için M.Ö 351 tarihine kadar Ermeni krallığını idare etmiştir ⁸. Bu krallıklar da kimi zaman İran ve Kiyaniyan egemenliklerine girmiştir. Bazı kaynaklara göre M.Ö 331 ⁹ bazı kaynaklara göre de M.Ö 325 tarihlerinde ¹⁰, Büyük İskender, Ermeni Krallığını topraklarına katmıştır. Büyük İskender'in ölümünden sonra Ermeniler tekrar kendi krallıklarını yönetmişlerdir.

Hz. İsa'nın ve havarilerinin, Hristiyanlığı yayma çabaları Ermenilere de ulaştı. Ermeni kralları, başta, Ermeni halkının Hristiyanlığı kabul etmelerini hazmedemediler. Bir çok Ermeni, Hristiyanlığı kabul ettiği için zulme uğradı ve katledildi. M.S 301 de Hristiyanlık, Ermeni krallığınca resmen kabul edildi.

Hz. Muhammed'in İslam dinini insanlara tebliğ etmeye başlamasıyla beraber İslam Devleti hızla büyümeye başladı. Dört halifeyle beraber İslam Devleti, Arap Yarım Adası'ndan çıkıp dünyanın dört bir tarafına yayılmaya başladı. 637 yılından sonra Araplar, Ermenilerle mücadele etmeye başladı ¹¹.

⁸ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976, s. 42.

⁹ Pars Tuğracı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri cilt 1*, İstanbul 2004, s. 1.

¹⁰ Esat Uras, *a.g.e.*, s. 43.

¹¹ Esat Uras, *a.g.e.*, s. 71.

Muaviye zamanında ise Ermeni krallığı tamamen İslam devletinin hakimiyeti altına girdi. İslam Devleti'nin yönetimi altında, Ermeniler kendi dinlerine karışılmadığı için memnuniyetle yaşamışlardır.

Ermeniler, İslam Devleti egemenliği altındayken, bir kaç kez Bizans İmparatorluğu'nca kendi hakimiyetleri altında yaşamaları için teklifte bulunulmuş; fakat Bizans'ın bu tekliflerine Ermeniler sıcak bakmamıştır. Bizans'ın mezhepsel zorlamaları ve aşağılayıcı şekilde davranışları bunda etkili olmuştur.

İslam Devleti'nin zayıflamasıyla beraber bölgenin ve Ermeni Krallığı'nın hakimi Bizans, Ermeni ve Süryanileri, Ortodoksluğa zorluyordu. Yapılan bu zulümler Ermenilerde Bizanslılara karşı bir kinin oluşmasına neden oldu. Ermeni tarihçi Urfalı Matheus ile Süryani tarihçi Mihail'in eserlerinde Bizans'a duyulan kinden bahsedilmektedir. Süryani Mihail şu sözlerle kinlerini ifade etmiştir. "Türkler, şerir ve rafizi Rumlar gibi kimsenin dinine ve inancına karışmıyor, hiç bir baskı ve zulüm düşünmüyorlardı."¹²

Ermeniler, Türk ve Müslüman hakimiyeti altında din ve vicdan özgürlüğünü tanımışlar ve kendi tarihçilerinin de ifade ettikleri gibi Türk hakimiyetinden memnundular.

¹² Erhan Afyoncu, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2001, s. 1.

B. TÜRK HAKİMİYETİ ALTINDA ERMENİLER

Ermeniler Türk hakimiyetine girmeden önce Arap, Roma, Bizans'ın hakimiyeti altında yaşamışlardır. Özellikle, Bizans'ın baskıcı politikaları Ermenileri hayatlarından bezdirmişti. Yüksek vergiler ve paralı Bizans askerlerinin zulmü Ermenilerin Bizans idaresi altında yaşamak istememelerinin en önemli nedenlerindendi.

Ermenilerle ilk karşılaşan Türkler, Abbasi Ordusu'nda görev yapan Türk komutan ve askerler olmuştur ¹³. Bundan sonra, bölgeye kalıcı olarak gelen ve Ermenilerle uzun süre birlikte olan Büyük Selçuklular olmuştur. Selçukluların bölgeye gelişi Ermeniler tarafından sevinçle karşılanmıştır ¹⁴. Bu konuda Ermeni tarihçi Urfalı Mateos Urfa(Edessa) şehrinin, Türkler tarafından işgalinin Ermenilerce kutlamalarla karşılandığını ifade etmiştir ¹⁵. Yine Mateos Melikşah için şu ifadeleri kullanmıştır. “Melikşah'ın saltanatı Allah'ın lütfuna mazhar oldu. Hakimiyeti uzak ülkelere kadar yayıldı ve Ermenilere huzur verdi.”¹⁶ demiştir.

Bölgede Selçuklu hakimiyeti başladıktan sonra, doğuda Moğol tehlikesi belirmiştir. Moğollarla Anadolu Selçuklu Devleti 1243 yılında Köseadağ savaşını yapmışlar bu savaşta Anadolu Selçukluları mağlup olmuştur. Ermeniler bu savaşta da Moğolların safında yer alarak Anadolu Selçukluların yenilmesinde etkin rol oynamışlardır ¹⁷. Ermenilerin bu tür iki yüzlülüklerine tarih, defalarca şahitlik etmiştir.

¹³ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehçiri*, İstanbul,2009, s. 13.

¹⁴ Salahi Sonyel, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁵ Salahi Sonyel, *a.g.e.*, s. 14.

¹⁶ Erhen Metin, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁷Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 14.

Bölgede, kısa süren Moğol hakimiyetinden sonra Osmanlı devletinin hakimiyeti başlamamıştır.Yine bu dönem öncesi Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri idaresi altında Ermeniler yaşamışlardır.

Osmanlı idaresi altında, Ermeniler, kendi tarihleri içerisinde altın çağlarını yaşamışlardır. Yüksek rütbede devlet memurluklarına getirildiler. Ticaret ve sermayede önemli noktalara geldiler. Askerlikten muaf olmaları Ermeniler ve bütün gayri Müslim tebaa için bulunmaz bir nimetti. Savaşlardan uzak kalan Ermeniler soylarının devamlılığını sağladılar. Bu da ticaret zanaatkarlık gibi devamlılık isteyen mesleklerde oldukça ilerlemelerine sebep oldu.

Ermeniler, özellikle dinsel acıdan Osmanlı Devleti'nin her döneminde özgürlüklerini sonuna kadar kullanmışlardır. Osmanlı'nın kuruluşundan yıkılışına kadar geçen sürede Ermenilere ait bütün mezhepler Osmanlı Devleti tarafından tanınmış ve güvence altına alınmıştır. Ermeni tarihçilerinin ve başka milletlerin tarihçilerinin eserlerinde Ermenilerin Türk hakimiyeti altına girdikten sonra Türk hakimiyetiyle ilgili bir memnunsuzluk duyulduğuna dair bir ibare bulmak mümkün değildir.

Ermenilerin Türk hakimiyetinde memnuniyetsizliklerini belirten ilk ifadeleri şark meselesinin ortaya çıkışından sonra gerçekleşmiştir. Bu da 19 yy. başlarına tekabül etmektedir¹⁸.

¹⁸ Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 15.

2.1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞINDAN SONRA Kİ DÖNEMDE ERMENİLERİN DURUMU

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra Osmanlı devleti hem batıda hem de doğuda çok büyük ve stratejik topraklarını Rusya ya kaptırmıştır. Rusya ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşmasıyla Balkan Hristiyanlarından Romanya ,Sırbistan ve Karadağ bağımsızlıklarını kazandı. Bulgaristan Krallığı kurulacak, Doğuda ise Ardahan, Kars, Batum ve Doğubeyazıt Rusların olacak, Bosna ve Hersek'e özerklik verilecek, Osmanlı 30 milyon altın savaş tazminatı verecek ve Osmanlı Devleti Ermenilerle ilgili ıslahat yapacaktı. Ermeniler Ermeni ıslahatıyla İlgili antlaşma öncesi yoğun faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ermeniler Patrik Nerses ve İzmirliyanın önderliğinde Ermeni meclisi gizli olarak toplanmıştır. İsteklerini belirleyen Ermeniler Rus Çarına giderek isteklerini arz etmişlerdir. Bu istekler, Fırat'a kadar olan bölgenin Türklere geri verilmemesi, bu bölgenin Rus Çarının ülkesinin bir parçasının olmasının temini, Bulgar milletine tanınan imtiyazlarının benzerlerinin Ermenilere de verilmesinin, işgal olunan toprak boşaltılacaksa hükümetten ıslahat için maddi teminat alınması, ıslahat sürecinde Rus askerlerinin bölgede olmasıydı. Ermeniler bu isteklerini Rus ileri gelenlerinin tamamına ileterek büyük bir propaganda yaptılar. Sonunda Ayastefanos Antlaşmasının 16. maddesince Ermenistan denilen bir memleketin varlığı, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde ıslah yapılması gerektiği ve Ermenilerin güvenliği için Kürtlerin ve Çerkezlerin tehlike arz ettiği, Osmanlı ve Rus Devletlerince kabul edildi ¹⁹.

Ayastefanos Antlaşmasının İmzalanmasının İngiltere tarafında üç gün sonra öğrenilmesinin ve İngiltere'nin çıkarlarına tamamen ters olması İngiltere'yi hemen harekete geçirmiştir. İngiltere'ye anlaşmanın ters olmasının sebebi batıda Rusya boğazlara inmiş, doğuda da Trabzon-Erzurum- Türkistan ticaret yoluna hakim olmuştur. Mevcut bu durum İngiliz ticaret yollarının tehlike altında

¹⁹ Esat Uras, *a.g.e.*, s. 208.

olduğunu göstermekteydi. İngiltere yoğun baskılar sonucunda Ayastefanos Antlaşmasının geçersiz kılarak Berlin’de Avrupalı Devletlerin katılımıyla bir konferans düzenleme kararı almıştır.¹³ Haziran 1878’de konferans toplanmıştır. Ermeniler isteklerini aynı şekilde İngiltere’ye iletmiştir. Bu isteklerin iletilmesinde Ermeniler yine yoğun propaganda faaliyetinde bulunmuşlardır.

Ermeni Nubar Paşa, Berlin Konferansı öncesi Ermeni Islahatıyla ilgili bir çalışma yapmıştır. Bu çalışmada Ermeni Bölgesine Padişahın onayıyla Ermeni genel valisinin atanmasını istiyordu. Nubar Paşanın bu projesi Osmanlı tarafından herhangi bir tepkiyle karşılanmazken, Patrikhane bu projeye tepkide bulunmuştur. Çünkü Patrikhane tam bağımsız bir Ermenistan istiyordu²⁰.

13 Temmuz 1878 de Berlin Konferansı İmzalanmıştır. Antlaşmanın 61. maddesi Ermenilerle ilgiliydi. Bu maddeye göre Osmanlı Devleti Ermenilerin oturdukları illerde ıslahat yapmayı, Kürtler ve Çerkezlere karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı taahhüt ediyordu²¹.

Ayastefanos Antlaşmasıyla Ermenilerin korurculuğunu üstlenen Rusya Berlin Antlaşmasından sonra Ermeniler için yapılacak bir ıslahat için taraftar olmamıştır. Bunun nedeni Ermenilerin Berlin Antlaşmasında İngilizlere yaklaşımları ve Doğu Anadolu’da oluşabilecek muhtariyet veya bağımsız Ermenistan’ın Rus sınırları içinde yaşayan Ermenileri uyandıracağı düşüncesi idi. Nitekim Ermeni özerkliği için Rus Dış İşleri Bakanı Rabanof Rostavski “Hudutlarımıza yapışık ikinci bir Bulgaristan istemiyoruz.” Diyerek Ermeniler için düşüncelerini açıkça ifade etmiştir.

Osmanlı Devleti I.Dünya savaşına girmeden önce Ermeniler Komitalarını kurmuşlardı. Yine bu dönemde misyonerlik faaliyetleri Ermeniler üzerine yoğunlaşmış, Anadolu’nun bir çok yerine misyoner okulları açılmıştı. Yabancı devletlerin Ermeniler üzerindeki emelleri, komitalar ve misyonerlik faaliyetleri

²⁰ İdris Bal-Mustafa Çufalı, *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 2003, s. 181.

²¹ Esat Uras, *a.g.e.*, s. 248.

Anadolu’da birçok Ermeni olayı ve Ermeni İsyanının çıkmasına neden olmuştur. Bu Olay ve İsyanlarda birçok Müslüman şehit edilmiştir.

Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşına Almanya’nın yanında savaşa girmesiyle, doğuda Ruslarla savaşmak zorunda kalmıştır. Doğu cephesinde ilk başta Köprü Köy galibiyeti yaşanmışsa da daha sonra Sarıkamış yenilgisiyle geriye çekilme başlamış Ruslar Erzurum, Muş, Bitlis, Trabzon ve Erzincan’a kadar gelmişlerdir. Rus Ordusu’nda bulunan Ermeni subaylar bu bölgede Ermeni olaylarının olmasında etkin rol oynamışlardır. Özellikle Bolşevik İhtilalinin başlamasıyla Rusların geri çekildiği yerlerde boşluğu kendileri doldurmak istemişlerdir. Ermeniler Rusların bıraktıkları yerler hakim olmak isteyerek bölgedeki Müslüman halkı kırgına uğratmışlardır. Rusya’nın savaştan çekilmesiyle Güney Kafkasya’da bir otorite boşluğu oluşmuştur. 1918’in başında bu boşluk Güney Kafkas hükümetiyle doldurulmaya çalışılmıştır. Bu hükümette Ermeni, Azeri ve gürcü temsilciler vardı. Fakat bu hükümet istenildiği gibi yürümedi. Ermeniler bu yıllarda Güney Kafkasya’da büyük Müslüman nüfus katliamları yaptılar. Osmanlı Ordusu 12 Şubat 1918’de Erzincan- Erzurum’u geri aldı, 5 Nisan’da Sarıkamış, 25 Nisan’da Kars tekrar alınmış oldu. Mayıs ayının sonunda Batum’a ulaşılmıştı. Kafkas Hükümeti dağılarak Gürcüler başkenti Tiflis olan kendi hükümetlerini kurdular. Ermenilerde başkentleri Erivan olan kendi hükümetlerini kurdular. Fakat 30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesinin imzalanmasıyla Osmanlı Devleti, Batum, Kars ve Ardahan’ı boşaltmak durumunda kalmıştır. Oluşan boşlukta Ermeni çeteleri bu bölgede Müslümanlara yönelik kırgını hızlandırmışlardır. 2 Aralık 1920 Gümrü Antlaşması Ermeni Hükümeti ile TBMM arasında imzalanmıştır. 23 Şubat 1921 de Batum , Ardahan, Artvin Türkiye’ye geçti. 16 Mart 1921’de Moskova Antlaşmasıyla Kars ve Artvin sınırları bugün ki gibi belirlendi. 13 Ekim 1921 ‘de Kars Antlaşmasıyla Moskova Antlaşması teyid edilmiş oldu. Sınırların kesin olarak belirlenmesinden sonra Kuzey Doğu Anadolu’da Ermeni mezalimi sona ermiştir.

C.ERMENİ KOMİTELERİNİN KURULMASI

1.ARMENAKAN KOMİTESİ

Armenakan Komitesi ilk olarak 1885 yılında Portakalyan'ın yetiştirdiği dokuz kişi tarafından Van'da kurulmuştur. Van'da öğretmenlik yapan Portakalyan okulunda bir çok militan Ermeni yetiştirmiştir. Bir çok olaya karıştığı tespit edilen Portakalyan Van'dan uzaklaştırılmıştır. Daha sonra Fransa'ya geçen Portakalyan orada "Armenia" gazetesini çıkarmıştır. Gazetesinde Anadolu'da kan dökülmeden hürriyetin elde edilemeyeceği propagandasını yapmıştır. Ermenilerin ihtilal yoluyla hürriyetlerine kavuşacakları prensibiyle kurduğu partisine sadece Ermeni kökenlileri kabul etmiştir. Parti bu prensibi benimsemiş Ermenileri bir araya getirmek, üyelerine silah kullanmayı öğretmek, askeri talim yaptırmak, silah ve para temin etmek, halkı genel bir harekete hazırlamak en önemli amaçları olmuştur.

Armenakan partisi, bir çok insanın ölümüne sebep olan Van isyanına katılmıştır. İsyanın Türk askerlerince kontrol edilmeye başlanmasıyla beraber Armenakan üyesi, 200 silahlı kişi Avendisyan'ın idaresinde İran'a doğru kaçmışlardır. Yolları üzerindeki Kürt aşiretleriyle ve Asuri'lerle çatışmışlar bu çatışmalar ve Türk askerlerinin takipleriyle çete yok olmuştur²². Armenakan çetesi bu olayla dağılmıştır. Üyeleri diğer komitelere geçerek saldırgan tutumlarını buralarda devam ettirmişlerdir.

²² Esat Uras, *a.g.e.*, s. 502.

2. HINÇAK KOMİTESİ

Hınçak kelimesi; Ermenice çan, çan sesi, çingirak anlamına gelmektedir. Hınçak Komitesi Kafkasyalı Ermeniler Avedis Nazarbeg, karısı Maro ve Kafkasyalı Ermeni öğrenciler tarafından 1887 yılında İsviçre’de Karl Marx’ın prensiplerini esas alarak kurulmuştur. Kurulmasıyla beraber bir çok Rus Ermenisi örgüte katılmıştır. Hınçak Komitesi faaliyet alanı olarak Türkiye’nin doğu bölgelerini seçmiştir. Komite daha sonra merkezini Londra’ya almıştır. Komitenin asıl amacı; Türkiye’nin doğusunda Ermenistan’ı kurmak, ardından Rusya ve İran Ermenistan’ıyla birleşerek bu üç Ermenistan’dan hür bağımsız bir Ermenistan oluşturmaktır.

Hınçak Komitesi, 1890’da Osmanlı Devleti içerisindeki teşkilatlanmasını kurarak faaliyete geçmiştir. Osmanlı için merkez İstanbul olmuştur. Hınçak Komitesi Marxsizmin propagandasını da yaparak isyan için çalışmak isteyen, yoksul, emekçi gençleri ve ruhani liderleri komiteye üye yapıyorlardı. Fakat üyelerin geneli Rusya’dan gelen Ermenilerden oluşuyordu. Hatta, İstanbul Hınçak Komitesi’ni kuran, teşkilatlandıranlar; Tiflisli Şimavon, Trabzon’dan Rus tebaası Rupen Hamazad, Batum’dan H.Megavoryan, İran’dan S.Danielyan idi. İstanbul Hınçak şubesi derhal faaliyete başlamış, komiteye girmeyenlere, para vermeyenlere karşı suikastlar yapılmıştır.

Trabzon’da İngiliz Konsolosu elçi Sir Philip Currie’ye 28 Ekim 1895’de raporunda Hınçakları şöyle anlatmıştır. “*Hınçaklılar hareketleri dışarıdan idare ediliyor ve kendileri tamamen emniyet içinde bulundukları halde Türkiye’deki ırkdaşlarına hayatı dayanılmaz bir hale getiriyorlar. Amaçları İslamları Hristiyanlara karşı kıskırtmak ve katliamlar çıkartarak memleketi dehşet içinde bırakmaktır. Bütün dünyaca bilinmelidir ki bu örgütün anarşik bir karakteri vardır. Gayeleri, şiddetli vasıtalarla karışıklıklar çıkartmak ve Ermenistan’ın yalnız ıslahatını değil, bağımsızlığını da temine çalışmaktır*²³.”

²³ Esat Uras, *a.g.e.*, s. 442.

3. TAŞNAKSUTYUN KOMİTESİ

Taşnaksutyun Komitesi “Ermeni İhtilal Cemiyeti Birliği” adıyla 1890 yılında Kafkasya’da Tiflis şehrinde kurulmuştur. Taşnaksutyun’un kuruluş amacı; Tiflis’te bulunan Genç Ermeniler, merkezi Van’da bulunan Armenaganlar ile Hınçakları birleştirmektir. Komitenin programı üç yıl sonra yapılmıştır. Bunda komite yöneticilerin Karl Marx’ın “*Bir düzüne program yerine gerçek bir atılım daha önemlidir.*” sözünü benimsemeleri önemli rol oynamıştır²⁴.

Taşnaksutyun Komitesi’nin amacı; Rusya’ya dayanarak Türkiye Ermenileri için bağımsızlık elde etmektir. Fakat oluşacak bağımsız bir Ermenistan Rusya’ya Akdeniz yolunu kapatacağından bu amaç dile getirilmemektedir²⁵.

Komitenin ilk hareketleri, Omsalı Devleti’nin özellikle doğu vilayetlerine çeteler sokmak, Osmanlı Ermenilerini silahlandırmak, Ermeni köylülerine silah kullanmayı öğretmek, çete kurmak, çete başları yetiştirmek, genel isyanlar çıkarmaktır. Komitenin ilk emirlerinden biride şuydu. “*Türkü, Kürdü her yerde, her türlü şartlar altında vur. Gericileri, sözünden dönenleri, Ermeni hafiyeleri, hainleri öldür. İntikam al.*”²⁶ Komite üyeleri bu emri hiç çekinmeden uygulamışlardır. Komitenin en önemli amacı da isyan hareketlerinde bulunarak büyük devletlerin müdahalesini sağlayarak Anadolu’nun doğusunda Ermenistan Cumhuriyeti kurmaktır.

Taşnaklar kuruluşlarını tamamlayıp faaliyetlerine başlamasıyla beraber Hınçaklara birleşme teklifinde bulunmuşlardır. Fakat Hınçaklar sosyalist ideolojiye, Taşnaklar ise nasyonsosyalist eğilimde oldukları için anlaşamamışlardır. Yine bu iki komiteyi birbirinden ayıran en önemli özellik; Hınçaklar tamamen merkeziyetçi bir yapıya sahipken, Taşnak komitesi bağımsız gruplar tarafından yönetilmekteydi.

²⁴ Esat Uras, *a.g.e.*, s. 442.

²⁵ İdris Bal-Mustafa Çufalı, *a.g.e.*, s. 258.

²⁶ Esat Uras, *a.g.e.*, s. 443.

Örgüt kendi ırkdaşlarına karşıda çok acımasızca davranmıştır. Kendilerine para vermeyen, katılmayanları öldürmekten çekinmemişlerdir.

Örgüt yapıları iki kola ayrılmıştır. Batı bürosu Paris, Londra, Brüksel, Berlin, Leipzig, Cenevre, Roma ve Milano’da örgütlenmişti. Doğu bürosu ise Osmanlı Devleti vilayetlerinden Van, Muş, Erzurum, Trabzon’da faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu vilayetlerde bulunan büroların yönetimi de Erivan’da bulunan Ecmiyazin Kilisesine verilmişti. Bu merkezlerde Osmanlı Devleti içerisindeki isyan ve tedhiş hareketleri planlanıyordu.

4. DİĞER KOMİTELER

Ermenilerin ayrılık fikrini ilk olarak Van’da papaz olarak görev yapan Hairig ortaya atmıştır. Papaz Hairig çıkarılmış olduğu “Vasburagan Kartalı” adlı dergide ayrılıkçı fikirlerini yayınlamıştır. Bu fikirlerini zaman zaman vaazlarında dile getirmiştir. Fakat Hairig’in düşünceleri o dönemde Ermeniler tarafından benimsenmedi. Hatta Ermeniler Hairig’den kurtulma düşüncesiyle onu öldürtmek istemişlerdir. Ama bu suikast başarısız olmuştur²⁷.

Ermenilerin ilk kurdukları cemiyetler sosyal amaçlıdır. Bunlar; Hayırseverler Cemiyeti, Milletperver Kadınlar, Van’da Aramatlı, Muş’ta Mektep Sevenler, Şarki Kilikya, Erzurum’da Salahlar ve Genç Ermenistan Cemiyetleridir. Ermenilerin sosyal amaçlı olarak kurdukları bu cemiyetler özellikle 1878’den sonra ortaya çıkan dış etkilerle ihtilalci amaçlara yönelmiştir. Bu dönemde Kilise Patrikleri Hrimyan ve İzmirliyan’ın isyancı grupları desteklemesi, cemiyetlerin amaçlarının değişmesinde ve Ermenilerin düşüncelerinin isyancı bir çizgiye yaklaşmasında önemli payları vardır. Bu isyancı örgütlerin ilki Van’da kurulan Kurtuluş Birliği adlı gizli cemiyettir. Bu cemiyetin amacı; Rus Ermenileriyle ajan alış verişinde bulunmak ve silah alabilmek için para toplamaktır. Bu örgütün dışında Van’da örgütlenen Siyah Haç (1878, Erzurum’da kurulan Anavatan

²⁷İdris Bal-Mustafa Çufalı , *a.g.e.*, s. 256.

Müdafileri Derneği (1881), Armenakan Komitesi (1885), Hınçak Komitesi (1887), Taşnaksutyun Komitesi (1890) ve Ramgavar Örgütüdür (1908). Ramgavar Örgütü İstanbul'da kurulmuş, bu örgüt Rusya yanlılığı ile tanınmıştır. Siyasi faaliyetlerini ABD üzerinden gerçekleştirmiştir. Amaçları büyük Ermenistan'ı kurmak olmuştur. Bu doğrultuda Ermenice Baykar gazetesini çıkartmışlardır. Azerbaycan'da 1990'larda gerçekleşen olaylarda bu örgütün adı sık sık duyulmuş²⁸ olup, Ermeni faaliyetlerinin “kapalı kutusu” olarak değerlendirildiği bilinmektedir.

Ç.ERMENİ İSYANLARI

1. ADANA OLAYLARI

II. Meşrutiyetin 1908’ de ilan edilmesiyle Osmanlı Devleti’nde özgürlükler oldukça artmıştı. Bunun en önemli örneği her vatandaş artık silah taşıya bilecekti. Özgürlüklerin bu denli genişlemesi ve yönetimde azınlıkların daha fazla söz sahibi olması Türk halkı tarafından olumsuz karşılanmaktaydı.

Ermeniler özgürlüklerin genişlediği bu ortamda Küçük Ermenistan diye tabir edilen Kilikya Ermenistan'ı kurma faaliyetleri içine girmişlerdi. Bu bölgede kurulacak bir Ermeni Devletini Rusya büyük bir memnuniyetle desteklemekteydi. Ermeniler Adana piskoposu Muşeng'in vaazlarında yaptığı telkinle hızla silahlanıyor ve sarf ettiği düşüncesiz sözlerle de Türkleri kızdırıyordu. Muşeng vaazında iyice abartarak bir Ermeni'nin kılına zarar gelmesi halinde on Türk'ün mahvolacağını anlatıyordu. Muşeng ayrıca olası bir Ermeni isyanında İskendurun açıklarındaki Avrupalı devletlerinin gemilerinin hemen gelerek isyana müdahil olup Kilikya Ermenistan'ının kurulmasında kendilerine yardım edeceklerini iddia ediyordu.

²⁸ Şeyda Aslan, *Karabağ ve Hocalı'da Ermeni Mezaliminin Türk basınında Yansımaları* (1991-1992), (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2010, s. 22.

Yapılan propagandalar neticesinde Ermeni ve Müslüman halk arasında kutuplaşma iyice artmıştır. 27 Mart 1909 da Muşeng'in emriyle Ermenilerin katliamları başlamıştır. İki Müslüman gencin öldürülmesi, ardından halk tarafından saygı duyulan Müslüman bir ihtiyarın öldürülmesi ve Ermeni fedailerinin Müslümanlara hakaretleri olayları ateşleyen faktörler olmuştur. Ermeniler ellerindeki silahlarla kalabalık yaşadıkları yerler olan Adana, Cebel-i Bereket, Dört Yol ve Erzin'de Müslümanlara saldırılarda bulunmuşlar. 200 den fazla Müslüman bu ilk saldırılarda öldürülmüştür.(7 Nisan 1909) ²⁹

Adana olayları çok kanlı olarak başlamış ve yayılmıştır. Bütün bu olayların propagandacısı Muşeng ise Mısıra kaçmıştır. Olaylar sonucunda hakkında soruşturma ve yakalama kararı çıkartılmış, kendisi yakalanamadığı için mahkemece gıyabında ölüm kararı verilmiştir.

Olaylar esnasında 1924 Müslüman ölmüş 533'üde yaralı olarak kurtulmuştur. Gayrimüslimlerden 1455' i ölü 382'side yaralanmıştır. Adana ve çevresindeki olaylar öncesi Ermeni nüfusu toplam 48.477' dir ³⁰. Fakat Ermeni propagandacılarına göre Ermeni ölü sayısı 20.000 veya 30.000 olarak ifade edilmiştir.

Osmanlı Devleti bu propagandayı önlemek ve bölgede olayları incelemesi için bir heyet göndererek ölü, yaralı sayısını tespit ettirmiştir. Olayın Ermenilerce, Avrupa devletlerine ve basınına propaganda malzemesi olmaması için bölgeye divan-ı harp heyeti gönderilmiştir.³¹ Yine Adana olaylarında Müslüman Halkı tahrik ettiği, galeyana getirdiği düşünülen Cebel-i Bereket Mutasarrıfı Asaf Bey ile İslahiye mal müdürü hakkında soruşturma başlatılmıştır. Soruşturmanın sağlıklı yürütülebilmesi için tarafsız memur ataması da Osmanlı Hükümeti'nden istenmiştir ³².

²⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları, İstanbul*, Cilt III, BDAGM Yay, Ankara, 2008, s.173

³⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları, İstanbul*, Cilt III, BDAGM Yay, Ankara, 2008, s.192

³¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları, İstanbul*, Cilt III, BDAGM Yay, Ankara, 2008, s.195

³² *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları, İstanbul*, Cilt III, BDAGM Yay, Ankara, 2008, s.198

Osmanlı Devleti Adana olayları sonucunda, oldukça hassas davranmasına rağmen Avrupa basını bu olayları propaganda malzemesi olarak kullanmışlar. Özellikle Ermeni kayıplarının 30.000 olduğunu iddia etmişlerdir. Osmanlı Devleti bu bilgilerin yanlış olduğunu ve gerçeğin sağlam delillerle ortaya konulması gerektiğini bildirmiştir ³³.

Adana Olaylarının araştırılması neticesinde Müslümanlardan 104 Gayrimüslimlerden ise 1'i kadın olmak üzere 90 kişi tutuklanmış ve yargılanmak üzere Divan-ı Harp'e sevk edilmişlerdir ³⁴. Ermenilerce iddia edildiği gibi olaylar taraflı bir şekilde incelenmemiştir. Görüldüğü gibi olayları soruşturan Divan-ı Harp memurları Ermenilerden çok Müslümanları tutuklamıştır. Adana olaylarından çıkarılacak sonuç şudur; Adana olaylarına Ermeniler sebep olmuştur. Ermeniler hükümetin gevşekliğinden istifade ederek silahlanmış ve teşkilatlanmışlardır. Türk ve Müslüman Halkı alabildiğine tahrik etmişler ve eziyetlere tabi tutmuşlardır. Olaylarda bazı Türk yöneticilerin basiretsiz tutum ve davranışları olmuştur. Olaylar Osmanlı Devletince ayrıntılı olarak incelenmiş, sorumlu olduğu görünen Müslüman ve Gayrimüslimler tutuklanmış ve cezalandırılmışlardır.

2. ZEYTUN İSYANI

Zeytun kasabası Maraş vilayetine bağlı çok dağlık ve verimsiz bir arazi üzerine kurulmuştur. Zeytunlular coğrafyanın verimsiz olmasından dolayı IV. Murat tarafından kendilerine vergi muafiyeti verildiğini ve bu kanunnamenin 1884 yılında yanarak yok olduğunu iddia ederek Osmanlı Devletine vergi vermek istememişlerdir. Vergi konusu bahane edilerek de Zeytunlular isyan etmişlerdir. 1780, 1782, 1808, 1819, 1829, 1832, 1835, 1836, 1840, 1842, 1862, yıllarında Zeytun'da ve çevresinde olaylar ve isyanlar olmuştur ³⁵.

³³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları, İstanbul*, Cilt III, BDAGM Yay, Ankara 2008, s. 208.

³⁴ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyamları, İstanbul*, Cilt III, BDAGM Yay, Ankara 2008, s. 217.

³⁵ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 228.

23 Ekim 1895’ de başlayan ve 28 Ocak 1896 tarihinde sona eren Zeytun İsyanı’nın ortaya çıkmasında Hınçak Komitesi etkili olmuştur. Hınçak Komitesi Zeytun bölgesinde isyan çıkması için Aghasi, Hraçya, Abah, Nışan, Melek, Garabet adlarında propagandacılarını gönderdi. Propagandacılar Zeytuna geldikten sonra bölgedeki Ermeni ileri gelenleriyle görüş alış verişinde bulunarak isyanın başlamasını ve gelişimini planladılar.³⁶ İsyanın başında bulunan Aghasi Kendi günlüğünde isyanın başlamasını özetle şöyle anlatmıştır: “24 Ekim günü *Karanlık Dere Vadisi’ne Kızıl Bayrak astık. Sabahtan itibaren bütün Ermeni köylerinin ileri gelenleri birkaç savaşçıyla birlikte geldiler. Aralarında Papaz Vartabet Bartholomeos, Papaz Der Mardiros, Prens Nezaret Yeni Dünya vardı... Öğlen müzakereye başladık. Müzarekemiz iki saat sürdü ve savaş planımızı yaptık*³⁷. ”

Bu plan üzerine isyan başlamıştır. İki bini silahlı, iki bini silahsız toplam dört bin Zeytunlu Ermeni hükümet konağı ve kışlaya saldırarak kaymakam ve 50 subay, 600 er Ermenilerce esir edilmişlerdir. Daha sonra bu esirler Zeytunlu Ermeni kadınlar tarafından öldürülmüştür. Aghasi’nin günlüğünde yazan rakamlara göre isyanın başından sonuna 20.000 Türk öldürülmüştür. Ermeniler 125 kişi kayıp vermişlerdir. Lepsi’ye göre Ermenilerin kaybı 6.000 dir.

Osmanlı Devleti gelişen olaylar üzerine Zeytundaki Ermeni saldırılarını önlemek için bölgeye asker sevk etti³⁸. Askeri birliklerin bölgeye gelip Zeytun’u kuşatmaya başlayınca isyancılar Kilis istikametinde kaçmış ve isyan sona ermiştir.

Halepte bulunan Rus, İtalyan, (Alman ve Avusturya’yı da temsil ederek), Fransız ve İngiliz konsolosları 31 Ocak’ta Zeytun’a gelerek olaya müdahil oldular. Zeytunlular ve hükümet arasında arabuluculuk girişiminde bulunarak

³⁶ Esat Uras, *a.g.e.*, s. 491.

³⁷ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 230.

³⁸ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları* (1878-1895), Cilt I, BDAGM Yay, Ankara, 2008, s. 212.

isyanın Zeytunlular lehine olmasını sağladılar. İsyan sonuç olarak, isyancıların silahlarını teslim etmeleri, genel af, beş komitecinin yurt dışına çıkarılması, geçmiş vergilerin affı, miri verginin azaltılması şartları ile son bulmuştur.

3.VAN İSYANLARI

Van isyanının başlama süreci önemlidir. Van vilayeti coğrafi konumu itibarıyla Rusya'ya ve İran'a yakın sınırdaki olması Van'daki olayların diğer vilayetlerdeki olaylardan farklılığını ortaya koyar. Van vilayetinde bu nedenlerle Ermeni komiteleri faaliyetlerini açıktan yapmakta bir sakınca görmemişlerdir.

1872 yılında Van'da kurulan İttihat ve Halas, Rus taraftarı bir çizgi yürütmüştür. Van merkezli faaliyet gösteren bu örgüt civardaki Ermenilere sürekli isyan fikirleri aşılamıştır ³⁹. Aynı yıl kışkırtma hareketlerini hızlandırmak Ermenileri Rus ordusu saflarına çekerek ve Osmanlı Ordusuna karşı kullanmak için Kurtuluş Birliği Cemiyeti kurulmuştur.

1878 yılında Van'da Siyah Haç Cemiyeti, diğer adıyla Kara haç kurulmuştu. Bu örgütün ileri gelenleri Rusya'dan gelen Ermenilerden oluşmaktaydı. Bu örgüt birkaç şubeden oluşuyordu. Bir şubede Tiflis de bulunan Kara haç örgütü para ve silah yardımıyla Ermenilerin en önemli örgütlerinden olmuşlardır ⁴⁰.

Yoğun olarak Van' da faaliyet gösteren bu çeteler Van isyanının zeminini hazırlamıştır. 6 Ocak 1895 günü Papaz Bogos adındaki yaşlı Ermeni Çetelerin fikir ve davranışlarını tasvip etmediği için öldürülmüştür. 1895-1896 kışında Ermeni gençler evlerin geniş odalarında toplanıp müfreze hatta kıta

³⁹ Şenol Kantarcı, *Tarih ve Uluslar arası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası*, Ankara, 2007, s. 107.

⁴⁰ Şenol Kantarcı, *a.g.e.*, s. 108.

talimleri yapıyorlardı ⁴¹. Baharla beraber ihtilal hareketleri önem kazanmaya başladı. Van vilayetinin çevresinde parçalanmış insan cesetleri görünmeye başlamıştı. Bu cinayetlerle tatbikat yapılmaması Ermenileri iyice cesaretlendiriyordu. Müslüman halkın ise sabrı azalıyordu.

İsyanın başlaması konusunda İngiliz Konsolosu Williams'ın Mavi kitabındaki raporu önemlidir. “2-3 Haziran gecesi Van sokaklarından birinde vazife yapan bir askeri devriye, gece yarısı saldırıya uğradı. Subay ve bir asker ağır yaralandılar. Müslümanların sabır ve dayanmaları son dereceye kadar gelmiştir. Bu duruma sersem Ermeniler sebep oluyorlar. Kendilerine çocukça olan bu tahriklerin hiçbir fayda temin etmeyeceğini kaç defa anlatmıştım. Bu hareketlerden vazgeçmelerini tavsiye hatta rica ettim. Sanırım şimdi artık hiç ümit kalmadı ⁴².”

Yaşanan bu saldırının ardından 6 Haziran'da İngiliz, Fransız, Rus ve İran Konsolosları Ermenilere silahlarını bırakmaları çağrısında bulunmuşlar fakat bu çağrı Ermenilerce reddedilmiştir. Fransa ve Rus Konsolosları yaptıkları çalışmalarla olayları çıkaranların Osmanlı tebaası olmayan Ermeni fedailerce çıkarıldığını tespit etmişlerdir ⁴³. Çatışmalar 8-9 Haziran'a kadar sürmüş 10 Haziran'da çatışmaların kesilmesiyle beraber Ermeni asilerin kaçtığı anlaşılmıştır. Kaçan asilerden 780 kişilik grubun Hamidi kazasından geçerek Elbak köyündeki Müzerki aşiretine saldırmışlar bunun üzerine bölgeye asker sevk edilmiştir. Askeri birliklerin ısrarlı takibiyle ısyancı grupla çatışmaya girilmiş çatışma sonucunda grup tamamen temizlenmiştir ⁴⁴.

Van'dan kaçan 286 kişilik Troşok ve Hınçak grubu Cemreliye kazasının Salhane köyündeki Şemiski aşiretine saldırdığı haber alınmış. Bu grubu takip için

⁴¹ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 232.

⁴² Esat Uras, *a.g.e.*, s. 500.

⁴³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları*, İstanbul, Cilt II, BDAGM Yay, Ankara 2008, s. 125.

⁴⁴ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 234.

bölgeye asker sevki sağlanmış çıkan çatışmalarda asi grubun tamamına yakını öldürülmüştür.

Van isyanında merkezde vuku bulan olaylarda ölen Müslüman sayısı 340, yaralı sayısı 260 dır. Ermeni ölü sayısı 219, yaralı sayısı 59 dur ⁴⁵. Birinci Van isyanı küçük olaylarla 1896 yılı Ekim ayının sonuna kadar sürmüş ve Osmanlı Hükümeti'nin almış olduğu tedbirlerle tamamen bastırılmıştır. Bu isyanda umduklarını bulamayan Ermeniler propaganda yoluyla Şemsi Paşanın kendilerine işkence yaptığı yaygarasını yapmaya başlamışlardır ⁴⁶.

İkinci Van İsyanı; Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına Almanya'nın yanında girmesinden takribi bir yıl sonra şiddetli bir şekilde başlamıştır. Osmanlı Devleti daha savaşa girmeden önceki yıllarda Ermeni isyanları ve olayları Anadolu coğrafyasında bir çok yerde olmuştur. Bu olayların temel nedenlerinden biri de Rus Ermenilerinin örgütlenerek Türkiye Ermenilerini örgütlemeleridir. Kendi bölgelerinden kalkıp Türkiye Ermenilerinin yanına yerleşen Rus Ermenileri isyanların oluşmasında önemliyidiler. Yine Türkiye Ermenilerinin oluşturduğu komiteler ve faaliyetleri de isyanların çıkmasında bir başka önemli noktası olmuştur.

Böyle bir ortamda Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına girmesi Ermeniler için bulunmaz nimet olmuştur. Rusların da Osmanlı Devleti'nin karşısında olması Ermenilerin tam anlamıyla işine gelmekteydi. Rusların Ermenilere vaat ettikleri topraklar Ermenileri çalışmalarında daha da azimli hale getiriyordu. Savaşın başlamasıyla Ermeni ve Rusların iletişimi daha da artmıştır. 18 Eylül 1914 tarihli Bitlis Valisi Mustafa Bey'in 3. Ordu Komutanlığı'na çektiği telgraf da; seferberlik ilan edildikten sonra bu bölgedeki Ermeniler,

⁴⁵ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 234.

⁴⁶ Şenol Kantarcı, *a.g.e.*, s. 110.

komitelerin talimatlarına göre Kafkasya Ermenileriyle birleşerek Rus Ordusu'nun hareketini kolaylaştırmaya karar vermişlerdir. Denilmiştir ⁴⁷.

29 Kasım 1914' te Van'da büyük bir isyan çıkacağıının haberini, Jandarma Tümen Komutanı Kazım Bey yakalattığı iki casus dan öğrenmiş, bu bilgileri başkomutanlığa çektiği telgrafla bildirmiştir. Van valisi Cevat Bey' de Rusların Van'a doğru ilerlediklerini Ermenilerin her hangi bir olay çıkarmamaları için çalıştıklarını bildirmiştir. Van' dan çekilen 2 Aralık tarihli bir başka telgraf da Ermeni askerlerin firar ettiklerini, bunların Rusların tarafına geçtiklerinin haberi hükümete verilmiştir. Bir başka telgrafta Van Jandarma Tümen Komutanı Kazım Bey düşmanın ele geçirdiği yerlerde Müslüman ahalinin elindeki silahları toplayıp Ermenilere verildiğini bildirmiştir.

1914 Ekim ayına kadar seferberlik ilan edilmiş olduğu için Van ve çevresindeki bütün gençler Osmanlı Ordusu'na katılmışlardı. Artık Van' da sadece kadın, çocuk ve yaşlılar kalmıştı. Yine bu ay içerisinde Doğu Cephesi birliklerinin yerleri değişmeye başlamıştı. Harput'ta bulunan kolordu Erzurum'a hareket etmişti. Yine bu kolorduya bağlı Üçüncü Tümen Van'dan ayrılacağı haberi duyulmuştu. Bu haber Müslüman halkı çok üzmüştür. Çünkü Ermenileri korkutan ve durduran en önemli şeylerden biri bu tümenin Van 'daki varlığı idi.

Ermeniler düşmanın yaklaşma haberini aldıkları gün biraz daha azıtmaya başlıyorlardı. Öncelikle Van çevresindeki kasabalarda olaylar çıkarmışlar. Ardından da 20 Mart 1915' te vilayetin her tarafında çarpışmaların olduğu ve gittikçe şiddetlendiği Başkomutanlığa bildirilmiştir.

Van Valisi Cevat Bey'in 11 Nisan 1915 tarihinde Van' dan çektiği telgraf ta Van'a 4.000 Ermeni çetecinin getirildiğini, bu çetelerin bölgedeki köy ve kasabaların

⁴⁷ Şenol Kantarcı, *a.g.e.*, s. 112.

yağmaladıklarını, kadı , çocuk ve ihtiyarları yersiz yurtsuz bıraktıklarını ifade etmiştir ⁴⁸.

20 Nisan 1915 'te Ermeni çeteleri Van'daki Osmanlı Bankasını, Duyun-u m Umumiye binası ve postaneyi yaktılar. Çarpışmaların şiddetlendiği bir gün Ermeniler Van kalesine tırmanarak Türk topçularını öldürmüşler, topları da kullanılamaz hale getirmişlerdir. Vali durumun vahametini önceden görüp mevcut Türk ve Müslüman halkı tahliye etmek istemiştir. 14 Mayıs 1915 de şehrin boşaltılmasına başlanmıştı. Göç kara ve göl yolu ile yapılacaktı. Kara yolu çok tehlikeliydi bu yüzden kara yolunu kendini koruyabilecek nitelikteki konvoylardan oluşturuluyordu. Göl yolu da güvenli değildi. Göldeki ulaşım araçlarının tamamının sahibi Ermeniydi. Vali bunlara tedbir olsun diye her gemiye silahlı bekçiler yerleştiriyordu. Buna rağmen bazı gemiler Tatvan'a gitmesi gerekirken Rus işgalinde bulunan Adilcevaz'a gitmiştir. Bu şekilde Adilcevaz'a götürülenlerin tamamı Ruslar ve Ermenilerce katledilmişlerdir.

Rusların Van'a girmeleriyle Ermeniler yüzyıldır beklediklerine kavuşmanın edasıyla kutlamalar ve sevinç gösterilerinde bulunmuşlardır. Van'ın idaresi bundan sonra Rus Valisi tarafından yapılacaktı. Bu makama çeteci Aram getirildi. Ermeniler Aram'ın yönetiminde 10.000'in üzerinde Türk kadın, çocuk, ihtiyar katletmiş, geriye yaklaşık olarak 1500 Türk kalmıştır. Hayatta kalanların namus, şerefleriyle oynanmış en iğrenç işkencelerle öldürülmüşlerdir.

Bu iğrenç zulüm, işkence ve tecavüzler yaşayanların ifadeleriyle şu şekilde olmuştur: Van Askeri Rüşdisi Arapça öğretmeni Hoca Rasih Efendi'nin eşi Naciye Hanım'ın ifadesi; Ruslar Van'ı işgal ettiğinde kaçamamıştık. Evimize iki Rus ve dört Ermeni'den oluşan bir çete girdi. Eşimle beraber üç çocuğumu paramparça ettiler. Bana tecavüze kalkıştılar tam bu esnada bir Rus subayı imdadıma yetişti. Beni himaye etti, hastaneye verdi. Orada hasta bakıcılık yaptım. Bizim askerlerimizin Van'a girmesiyle hayatımı kurtardım. Bir başka ifadede

⁴⁸ Şenol Kantarcı, *a.g.e.*, s. 115.

Bitlis Jandarma Tabur Komutanlığı'nda görev yapan Yüzbaşı Ömer Efendi'nindir. Göç edemeyen bir aile olan Tayyar Ağazade'nin ailesinin feci bir şekilde katledildiğini, göç edemeyen ailelerin tamamının bu şekilde yok edildiğini anlatmıştır⁴⁹.

Hariciye Nezareti yabancı misyonlara gönderdiği genelgeyle olayların acı verici oluşunu şöyle anlatmıştır. “*Şaram mahallesinde 200 kadın ve çocuk sığındıkları evde yakılmışlardır. Mirkos köyü beyaz bayrak çektiği çektiği halde tecavüze uğramış, köyün kadınları ve kızları bilinmeyen bir yere götürülmüşler. Bazı köylerde ise öldürülen çocukların etleri annelerine yedirilmek istenmiştir. Aksani ve Hınıs köylerinde 500 kişiye yakın insan Şeyhane köyünde ise 200’e yakın çocuk ve kadın camiye doldurulup diri diri yakılmışlardır. Saray civarındaki halk kılıçtan geçirilmiş sulara atılarak boğulmuş, 10 000’in üstünde ceset Van Gölü üzerinde sayılmıştır.*

Yine Gevaş, Vestan ve Mukas’ta 3000 kişi katledilmiştir⁵⁰.”

Bir başka acı verici olay şu şekilde olmuştur. “*İki İslam kadını Ermeniler beraber getirmişlerdi. Bu kadınları oraya getirdiler. Her ikisi de hamileydi. İki Rus askeriyle iki Ermeni geldi. Kadınların karnındaki çocukların oğlan veya kız olduğuna dair iki mecdiye değeri üzerine bahse girdiler. Kadınların karınlarını feci bir surette kama ile yardılar, birisinin karnından bir oğlan çocuğu çıktı. Diğerinin karnından henüz küçük olduğu için anlaşılamadı ve bunu üzerine uzunca bir süre de münakaşa ettiler⁵¹.*”

Ermeniler Van’da iki yıl on ay on üç gün yani ,2 Nisan 1918 tarihi, Van’ın kurtuluşuna kadar Türklere olmadık eziyetlerde bulunarak binlercesini öldürmüşlerdir.

⁴⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları*, İstanbul, Cilt IV, BDAGM Yay, Ankara 2009, s. 134.

⁵⁰ Şenol Kantarcı, *a.g.e.*, s. 121.

⁵¹ Şenol Kantarcı, *a.g.e.*, s. 124.

4. OSMANLI BANKASI BASKINI

Osmanlı Bankası baskını 26 Ağustos 1896 yılında olmuştur. Bu olayın tertipçileri başta Taşnaksutyun Komitesi ve Şant, Kurban adındaki Ermeni örgütleridir. Baskını organize edenler Kafkasya'dan gelmiş olan Varto, Man ve Boris isimli üç Rus Ermeni si idi. Bombalar Türkiye içinden temin edilmişti. Tüfekler ise Bulgaristan'dan getirildi. Tabancalar Amerikan malı olup Taşnaksutyun örgütüne aitti⁵².

Çetecilerin tek amacı Osmanlı Bankası değildi. İstanbul'daki birçok önemli noktaya bombalı saldırıda bulunarak uluslar arası camiada ses getirmektir. Saldırıda bulunacakları yerlerden bazıları şunlardı. Babıali, Ermeni Patrikhanesi, İstanbul'un Bakırköy'e kadar olan kısmı, Credit Lyonnais Bankası, Volvoda Karakolu, Galatasaray Polis Karakolu, Aya Triyada Rum Kilisesi, hedef olarak tespit edilmişti.⁵³

Osmanlı Bankası saldırısı saat 13:00' da başlamıştır. Aynı anda bankaya yardım gelmemesi için Volvoda Polis Karakolu'na saldırıda bulunulmuştur. Saldırı esnasında bombalar ve tabancalar kullanılmıştır. Bankaya ilk saldırıda bulunan komitacı Hraç olayları özetle şöyle anlatmıştır. Bomba torbalarımız omzumuzda tabancalar ellerde olduğu halde evden çıktık. Bankaya yaklaştığımızda bomba ve silah sesleri geliyordu. Bu öncülerimizin attıkları bombaların sesleriydi. Herkes korku ve dehşet içinde öteye beriye koşuşturuyordu. Bankaya yetiştik ve içeri saldırdık. Aşağıda kapının önünde bizden üç kişi devrilmişti. Sonra birisini yaralı bulduk. Banka çalışanları çok korkmuş bir şekilde bulundukları yerlere sığınmışlardı. Kendilerine korkacak bir şey olmadığını yalnız hareket etmemelerini söyledim. Bizi ilk önce hırsız sandılar sonra yaptığımızın hükümete karşı olduğunu anladılar. İçerdeki işimizi bitirip dama çıkıp işaretle başarımızı dışarıdaki bir arkadaşımıza haber verdim. Bu arkadaşla isteklerimizi altı devlet temsilcisine iletcektik. Bu esnada bankanın önünde toplanan halka ve askerlere

⁵² Esat Uras, *a.g.e.*, s. 508.

⁵³ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 106.

bombalar attım. Bombalar çok etkiliydi. Dokunduğunu öldürüyor çevresindekileri de etlerini parçalıyor azap, ıstırap içinde kıvrandırıyordu.Çarpışmamızı 4 saat hücum, 9 saatini de savunmada kalarak geçirmiştik. Çarpışmaya bizden 17 kişi katılmış 3 arkadaşımız ölmüş. 6 Arkadaşımızda yaralanmıştı.⁵⁴

Komitacıların talepleri şunlardı:

- 6 Devlet tarafından seçilecek Avrupalı bir yüksek komiser tayini,
- Vali, mutasarrıf ve kaymakamlıkların yüksek komiser tarafından tayin ve padişahça tasdik olunması,
- Milis, jandarma ve polis yerli halktan ve Avrupalı bir subay komutasında olması,
- Avrupa sistemine göre adli reform,
- Ülkenin gelirinin 3/4'ünün mahalli ihtiyaçlara sarfı,
- Birikmiş vergi borçlarının silinmesi,
- 5 yıl vergi muafiyeti, ondan sonraki 5 yıl ödenecek verginin son karışıklardan görülen zararlara tahsisi,
- Gasp olunmuş malların derhal iadesi,
- Göçmenlerin serbestçe geri dönmesi,
- Politik suçlardan mahkum Ermenilerin affı,
- Avrupa devletlerin temsilcilerinden geçici bir komisyon kurularak yukarıdaki hususların gerçekleştirilmesini kontrol etmeleri.⁵⁵

Baskın sorumlularının bu istekleri kabul olmadı. Fakat banka müdürü Sir Edgar Vincent,Rus Sefareti Baştercümanı Maximov ile birlikte Saray'a giderek konu hakkında görüştüler.Baskıncılar 17 kişi bankadan çıkıp Sir Edgar'ın yatıyla Fransızların Gronde gemisine ve Marsilya'ya gittiler.

⁵⁴ Esat Uras, *a.g.e.*, s. 510.

⁵⁵ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 238.

Bu saldırıdan sonra İstanbul'da Ermenilerle, Müslümanlar arasında bazı olaylar olmuş. Bu olayların bastırılmasında Hükümet soruşturma başlatmıştır. Bu soruşturmada Ermenilerin abarttığı ölü sayısının gerçek olmadığı ve olayların yayılmasında etkin rol oynayan Ermeniler ve Müslümanlar yakalanmıştır.⁵⁶

5. SASUN İSYANLARI

I. Sasun İsyanı; Sasun ve çevresinde bulunan Behramlı, Hayan, Yapanlı, Vilikan aşiretleriyle bölgede yaşayan Ermeniler arasındaki çatışmalar şeklinde olmuştur.

Sasun İsyanı'nın çıkış sebebi Mihran Damadyan adlı komitecinin yaptığı propaganda faaliyetleriyle oluşmuştur. Mihran Damadyan 1891 yılında Sasun'a gelerek burada çetecilik faaliyetlerine başlamıştır. 1892 yılında Muş'un Avzim köyüne Damadyan ve çetesi saldırıda bulunarak İshak Çavuş adlı bir Türk'ü öldürüp kaçırmışlardır⁵⁷. Damadyan'ın oluşturduğu çeteler bölge halkını rahatsız etmeye devam etmişlerdir. 1893 Haziranında bu çeteler Hoyanlı Aşiretinden birini öldürmüşlerdir. Bunun üzerine Hoyanlı ve Behramlı Aşiretleri intikam almak için Taloriye saldırdılar her iki taraftan da bu çatışmada bir kaç kişi öldü. Gelişen bu olaylar üzerine hükümet bölgeye asker sevk etmiştir. Askeri birliklerin çeteleri takip etmesiyle çete lideri Mihran Damadyan yaralı olarak ele geçirilmiştir. Tutuklanan ve İstanbul'a gönderilen Mihran Damadyan daha sonra serbest bırakılmıştır.

Damadyan bölgede iken bir başka çeteci olan Murad takma adlı Hamparsum Boyacıyan bölgeye gelerek Damadyanla işbirliği yapmıştır. Damadyan'ın yakalanmasıyla bölgeyi karıştırmak, aşiretleri kışkırtmak ve Türk

⁵⁶ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları*, İstanbul, Cilt III, BDAGM Yay, Ankara 2009, s. 3.

⁵⁷ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 212.

Askerinin bölgeye gelmesini sağlayarak, Ermenilerin katledildiği propagandasını yapmak, Boyacıyan'ın takip ettiği bir politika olmuştur.

Boyacıyan bölgede ki Ermenileri de isyan ettikleri takdirde Avrupa devletlerinin bölgeye müdahale ederek bağımsız bir Ermeni Devleti'nin kurula bileceğini anlatıyordu. Boyacıyan Muş, Kulp ve Silvan'dan katılan Ermenilerle beraber 3000 kadar Ermeni'yi ayaklandırmıştır⁵⁸.

Boyacıyan çetesiyle 1894 yılında bölgede bulunan Behran ve Zadyan Aşiretlerine saldırdı. Aşiretlerden 10 dan fazla kişi ölmüş birçok kişide yaralanmıştır. Ayrıca bu çatışmada aşiretlerin bir çok malı yağmalanmıştır. Bu olaylar üzerine aşiretler intikamlarını almak için Ermenilerin üzerine yürümüşlerdir. Bu Boyacıyan'ın beklediği ve planladığı bir şeydi. Bunun üzerine Ermeniler kadın çocuk ve taşına bilir mallarıyla Antok Dağına çekildiler. Olayların duyulmasıyla 1894 yılı Ağustos ayının ortalarında hükümet bölgeye asker sevk etti. Antok Dağı'nda bulunan Ermeniler Osmanlı Askerleri nede ateşle karşılık verdi. İsyan ağustos ayının sonralarına doğru bastırıldı. 23 Ağustos 1894'de Hamparsum Boyacıyan'ın yakalanmasıyla isyan tamamen bitmiş oldu⁵⁹.

Bu isyanın sonucu Boyacıyan'ın planladığı gibi oldu. Ermeniler Avrupa'da tüm güçleriyle bu isyanın propagandasını yaptılar. Örneğin Bir İngiliz yazar A.W.William Sasun'lu bir Ermeni ye atfen şunları yazmıştır. “Sasun'da sağ hemen hiç kimse kalmamıştır.Kadın, çocuk, genç, ihtiyar hepsi kılıçtan geçirilmiş. Türk Askerleri köyü nisan sonunda sarmışlardır. Muhasara ağustosun başına kadar devam etmiştir. Bütün bu haftalar zarfında sebze ve ot kökleriyle yaşadık⁶⁰.”

Yine Williams'a ve başka bir yazar olan Bliss'e göre 6000 kişi bu çatışmalarda ölmüştür.

⁵⁸ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 213.

⁵⁹ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 214.

⁶⁰ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 214.

Pastırmacıyan'a göre Osmanlı Askerleri ile aşiretler beraber olup 12.000 Ermeni'nin 3500 ünü öldürdüklerini iddia eder. Ama Pastırmacıyan İsyanın başlamasına ve çatışmanın Ermeniler tarafından başlatıldığına değinmemiştir⁶¹."

Sasun İsyanı'nın araştırılması için İngiltere'nin önderliğinde Avrupalı konsoloslardan oluşan bir heyet oluşturuldu. Bu heyetin raporlarında olduğu bildirilen isimler tespit edilmiş ve olaylar esnasında ölen Ermeni sayısı 265 olarak belirlenmiştir⁶². Yine bu komisyonun yaptığı araştırmalar neticesinde Ermenilerin katliama uğradığı iddiası sonuçsuz kalmıştır⁶³.

II.Sasun İsyanı; Sasun ve çevresinin idaresinin düzene konulması için hükümetin aldığı kararla Taluri ve Şenik tepelerine kışla yapılması projesine Ermenilerin karşı çıkmasıyla başlamıştır. Bu proje 1901 yılında ortaya çıkmış Ermeni çeteleri bu tarihten itibaren faaliyetlerine başlamışlardır.

6. ERZURUM OLAYLARI

20 Haziran 1890'da Erzurum'da Ermeniler ayaklandı. Bu ayaklanma Erzurum'daki Ermeni Kilisesi ve Ermeni Okulunda silah saklandığı ve hükümet tarafından bu yerlerin aranacağı haberinin ortaya çıkmasıyla başlamıştır.

Ermeni Okulunun ve Kilisesi'nin aramaları okul müdürü ve kilise papazı nezaretinde yapılmıştır. Ayaklanma aramanın yapıldığı günün ertesi gününde olmuştur. Ermeni komiteci Köpek Bogos'un yaptığı propagandalarla Ermenileri ayaklandırmıştır. Özellikle kilisenin Türkler tarafından aranarak murdar edildiği söylemi Ermenilerin ayaklanmasında etkili olmuştur. Ermeniler dükkanlarını kapadılar, kiliselerde ayin menedildi. Çanlar çaldırılmadı. Bozguncu Ermeniler

⁶¹ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 214.

⁶² Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 215.

⁶³ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 215.

fırsattan istifade hürriyetlerini silahla müdafaa edeceklerini, hükümetin vergileri hafifletmesini, askerlik bedelinin kaldırılmasını, kutsiyeti kaybolan kilisenin yıkılıp yeniden yapılmasını istemekteydiler. Gelişen bu durum karşısında Erzurum Valisi Ermeni Piskoposuyla görüşerek olayların durdurulmasını, Ermeni halkın yatıştırılmasını istemiştir. Piskopos Ermenilere nasihat etmek istediye de Ermenilerin onu dinleyip ayaklanmalarına devam etmişler. Bunun üzerine piskopos askerden ve validen yardım istemiştir. Gelen bir tabur askeri gören Ermeniler, kiliseye girmişler bu esnada açılan ateşle 1 asker şehit 4 asker de yaralanmıştır. Bu olay üzerine Müslüman halk ayaklanarak Ermenilerin üzerine yürümüştür. İki toplum arasında sopalı, bıçaklı kavgalar olmuş. Her iki taraftan da ölen ve yaralananlar olmuştur.

7. YILDIZ SÜİKASTİ

Taşnaksutyun örgütü mensupları 21 Temmuz 1905 Cuma günü Sultan Abdülhamit'e karşı bombalı suikast girişiminde bulunmuşlardır. Bu suikast girişimi örgüt üyesi olan başta Krisdopor Mikaelyan'ın önderliğinde, Arnavutköylü Vram Şabuh Kendiryan, Singer şirketinde memur Belçikalı Joris ve karısı, yarı Rum Silvio Riççi, Almanya doğumlu Lipa, Ardaş Haçik Karpatyan, Kostantin Kabulyan (Safo), Marı Zayn, Hamparsun Ağacanyan, Kris Fenerciyan, Karlo Yovanoviç (Aşod), ile yapılmaya çalışılmıştır⁶⁴.

İlk olarak Krisdoper Cuma selamlığına katılarak çevrede araştırmalar yapmıştır. Örgütün ilk düşüncesi padişahın üzerine bomba atılarak öldürülmesi fikriydi. Fakat bundan daha sonra vazgeçmişlerdir.

İkinci suikast planı Ramazan ayının onbeşinde ki törende yolda padişah ilerlerken tabancayla öldürülmesiydi. Bununla ilgilide hazırlıklar yapılmış fakat Abdülhamithan o gün güzergahını Çırağın Sarayına, Yıldız Bahçesinden geçmesi bu planın uygulanmasına imkan vermemiştir.

⁶⁴ Esat Uras, *a.g.e.*, s. 527.

Son olarak Taşnaksutyun örgütü üyeleri elle bomba atmak ve aynı zamanda arabaya yüklü miktarda patlayıcı koyup patlatarak Sultan Abdülhamit'i öldürmeyi planladılar. Bunun için örgüt üyeleri ayrıntılı bir plan yaptılar. Sultan Abdülhamit'in Cuma selamlığında ne kadar zaman geçirdiğini, arabasına kaç dakika ve saniyede geldiğini tespit edilmiştir. Bunun için saatli düzenek hazırlanmış. Yine el bombaları ve arabada kullanılacak patlayıcılar Bulgaristan'ın dağlık bölgesinde denenmek istenmiştir. Bu denemeler esnasında örgüt üyesi Krisdopor Mikaelyan ve Vram Şabuh hayatlarını kaybetmişlerdir.

Krisdopor'un ölmesiyle örgütte suikast görevini, Safo, Aşot, Kris, Torkom, Zare, Aram, Mari Zayn alır. Suikastcılar düzeneklerini hazırlayarak 21 Temmuz 1905 de Cuma selamlığında bomba yüklü arabayı yerinde hazır ederek suikast girişiminde bulunurlar. Fakat Sultan Abdülhamit Şeyhülislamla selamlık esnasında biraz fazla sohbet edince saatli bomba Sultan arabasına varmadan patlamıştır. Sultan Abdülhamit bu suikasttan yara almadan kurtulmuştur. Olay sonrası geniş çaplı soruşturulma başlatılmış suçlular yakalanmış daha sonra Sultan Abdülhamit tarafından affedilmiştir ⁶⁵.

8. DİĞER ERMENİ İSYANLARI/OLAYLARI

Kumkapı Gösterisi; Hınçak partisi üyeleri daha önce yaşanmış olan Erzurum olayı ve Musa bey olaylarıyla Avrupalı devletlerin yeterince ilgilerini çekemediklerini düşünüyorlardı. Bunun için partililer 15 Temmuz 1890'da Kumkapı da gövde gösterisi yapmayı planladılar. Gösteri Kumkapı'daki Ermeni Kilisesinde başlamıştı. O gün Patrik Horen Aşıkyan, Haç yortusu için toplanmış büyük bir topluluğa hitap etmekteydi. Burada Hınçak üyesi Cangülyan, Ermeni ıslahatını protesto eden bir yazı okumuştur. Daha sonra patrikhaneye giderek Osmanlı armasını parçalamıştır. Hınçak üyelerinin katılımıyla kalabalık Yıldız Sarayına doğru yürüyüşe geçmişlerdir. Patrik yürüyüşe katılmaya mecbur edilmiştir. Yürüyüşün başlamasıyla Osmanlı Askerleri yürüyüşe müdahale etmişler

⁶⁵ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 241.

çıkan arbede ve çatışmada iki asker ölmüş on kadarı da yaralanmıştır. Başta Cangülyan olmak üzere elebaşları yakalanmış ve mahkemeye sevk edilmişlerdir. Cangülyan mahkemece idam cezasına çarptırılmıştır. Fakat Sultan Abdülhamit idam cezasını müebbet hapse çevirmiştir.

Merzifon, Kayseri, Yozgat olayları; 1892-1893 yıllarında Kayseri, Develi, Yozgat, Çorum, Merzifon, Tenüs, Aziziye ve çevrelerinde Hınçak Komitesinin faaliyetlerini daha açıktan yapamaya başlamışlardı. Bahsedilen bu yerlerdeki cami kapılarına ilanlar asıldı. Her tarafa Hınçak aramalı bildiriler dağıtıldı. Bu bölgelerde Hınçak faaliyetlerini yöneten merkez Merzifon'du. Merzifon'da bulunan Amerikan Koleji öğretmeni Karabet Tomanyan ve yardımcısı yine o okulda öğretmen Ohannes Kayayan bölgedeki Hınçak faaliyetlerini yöneten kişilerdi ⁶⁶.

Derevenk ve Merzifon merkezinden yönetilen çeteler düzenli bir plan dahilinde faaliyetlerine başlamışlardı.

Osmancık postasının yolu kesilmiş. Posta sürücüsü ve zaptiyeler saldırıya uğramışlardır. Başka bir çete Yozgat postası sürücüsü ve koruyucusunu öldürmüşlerdir. Çorum-Merzifon arasındaki Derbent karakolu basılarak zaptiyeleri öldürülmüştür. Maden postası sürücüsü ve zaptiyesi öldürülmüştür.

Merzifon Amerikan Kolejinin matbaası Hınçakların idaresinde bir çok doküman basmıştır. Bunun sorumlusu Tomanyan ve Kayayan'ın oldukları tespit edildi. Bu kişiler tutuklanmış. Tutuklamayla beraber Merzifon'da bir Ermeni isyanı patlak verdi. İsyan kısa sürede bastırıldı. Tomanyan, Kayayan ve isyanın öncüleri idama mahkum edildi. Fakat Tomanyan ve Kayayan'ın Protestan olmaları nedeniyle İngiltere'deki Protestan gazeteleri ve dini çevreleri Padişah'a affedilmeleri için başvuruda bulunmuşlar. Bu sayede Tomanyan ve Kayayan affedilmiştir.

⁶⁶ Esat Uras, *a.g.e.*, s. 464.

Babıali Gösterisi; Hınçak Komitesi, Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerde yapılacak ıslahatlarla ilgili taleplerini bildirmek için barışçı bir gösteri yapacaklarını hükümete ve yabancı elçiliklere bildirmişlerdi. O dönem içerisinde her ne sebeple olursa olsun gösteri ve yürüyüş yapmak yasak olduğu bilinmesine rağmen Ermeniler 30 Eylül 1985’de patrikhanenin toplanmışlardır. Toplanan kalabalık sayısı 2000 kişi kadardı. Papazlar, Patrik ve Hınçak üyeleri önderliğinde grup Babıali’ye doğru hareket etmiştir. Babıali’nin demir kapısı önünde Binbaşı Server Bey Jandarma kuvvetleriyle kalabalığı dağıtmaya çalışmış, çıkan arbede de Ermenilerden bir kaç tabancalarıyla ateş açmışlardır. Ateş sonucu Binbaşı Server Bey ve bir kaç Jandarma eri ölmüştür. Ateşe jandarma ateşle karşılık vermiş, aynı miktarda da Ermeni ölmüştür. Ateş açılmasıyla halk dağılmış fakat İstanbul sokaklarında Müslüman halkla Ermeniler arasında kavgalar başlamıştır. Askeri birliklerin İstanbul sokaklarına girmesiyle olaylar bastırılmıştır.

Trabzon Olayları; 2 Ekim 1895’de eski Van Valisi Bahri Paşa ile Trabzon Komutanı Hamdi Paşa’nın iki Ermeni tarafından silahlı saldırıya uğramalarıyla yaralamaları üzerine başlamıştır. 8 Ekim günü daha önce Ermeni olaylarına karışmış ve hapis cezası almış, genel afla salıverilen Şvarş adlı Ermeni’nin bir yakının İstanbul olaylarında öldüğünü haber almasıyla çevresindeki Müslümanlara ateş açmasıyla olaylar büyümüştür. Ermenilerle Müslümanlar arasında çatışmalar çıkmaya başlamıştır ⁶⁷. Olaylara askeri birlikler müdahale ederek olaylar bastırılmıştır.

Diyarbakır Olayı; 2 Kasım 1895 ‘de Ermeni çeteleri tarafından Cuma namazı kılmakta olan Müslüman Halka ateş edilmesiyle başlamış, sonra çıkarılan yangında cami ve medreselerle %90’ı Müslümanlara ait 1000 kadar dükkan harap olmuştur ⁶⁸.

⁶⁷ İdris Bal-Mustafa Çufalı, *a.g.e.*, s. 273.

⁶⁸ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 226.

Malatya Olayı; 4 Kasım 1895’de olmuştur. Traş olmak için berbere giden Hemo isimli bir Müslüman, Ermeni berber Ehlicanoğlu Serkis tarafından ustura ile boğazından kesilmesiyle olaylar başlamıştır.

II.İKİNCİ BÖLÜM: ERMENİ MESELESİNDE ETKİN OLAN FAKTÖRLER

A. ERMENİ SORUNUNUN ORTAYA ÇIKIŞINDA ULUSLAR ARASI KAMUOYUNUN ROLÜ

Ermenilerin Türk hakimiyetine girdikten 18. yy ikinci yarısına kadar olan sürede ki bu süreç 7. yy lık uzun bir süredir. Bu süre içerisinde Türklerle iyi geçinmişler, huzurlu ve refah içerisinde yaşamışlardır. Hatta Türk Milletiyle öyle iyi anlaşmışlar ki bu yüzden Osmanlı Devleti Ermenilere “ millet-i sadıka” yani sadık millet gözüyle bakmışlardır. Hatta dönemin Osmanlı Vakanüvisi Abdurrahman Şeref Bey’de Ermenilerin kavgacı bir millet olmadıklarını işleriyle , sanatlarıyla, ticaretleriyle uğraştıklarını, vergilerini zamanında ödediklerini, hükümete hiç bir güçlük çıkarmadıklarını, Türklerle, Ermenilerin etle kemik gibi olduklarını ve bu yüzden Osmanlı Devleti’nin Ermenilere güvendiğini ifade etmiştir ⁶⁹.

Ermeni Yazar c.Oskanyan 1857’de yazdığı bir kitapta yukarıda yazılanları şu şekilde teyit ediyordu:“Ermeniler Türkiye de günlük hayatın esasını teşkil ediyorlardı. Dolayısıyla bankacılar, tüccarlar, zanaatkarlar hep Ermeni’ydi. Ayrıca Ermenilerle Türkler arasında his benzerliği ve menfaat birlikteliği de oluşmuştu. Duyguları ve adetleri aynıydı. Bu sebeple Ermeniler, Türklere kendilerini iyi uydurmuşlar ve onların güvenini kazanarak en nüfuslu ve imtiyazlı cemaat haline gelmişlerdi ve bu hala öyledir. Köylüsünden paşasına

⁶⁹ Bayram Kodaman, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2001, s. 103.

kadar her Türk Ermenilerden borç para alırdı. Türkler onlarsız bir gün bile yaşayamazdı⁷⁰.”

Dönemin Türk tarihçisi ve Ermeni yazarının hem fikir olduğu, Türk ve Ermenilerin etle tırnak gibi oldukları, birbirlerini özümstedikleri ve sonuna kadar güvendikleri konusudur.

O halde; bu denli birbirine güvenen, birbiriyle et tırnak misali bütünleşen iki toplumun hangi süreçler sonucunda düşman iki millet olduklarına dikkatli bir şekilde bakmamız gerekiyor. İki milletin birbirinden ayrılması, ardından düşmanlaşması noktası 19. yy dır. Bu yüzyılı baştan sona incelediğimizde, Ermenilerin nasıl düşman bir millete dönüştüğünü görmekteyiz.

18. yy'ın son çeyreğinde Fransız İhtilaliyle beraber bütün dünyada milliyetçilik akımları ortaya çıkmıştır. Yine Osmanlı Devleti için en önemli kırılma noktalarından biri 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması olmuştur. Bu antlaşmayla beraber Ruslar Osmanlı Ortodoksları üzerinde söz sahibi oldu. Bu tarihten sonra özellikle Balkan Hristiyanları Rusya'nın etkisinde bağımsızlıkları için isyanlar çıkarmaya başladılar. İlk isyan edenler de 1804 yılında Sırlar oldu. 1829 yılında da Balkanlarda ilk bağımsızlığını ilan eden Yunanistan oldu. 19. yy içerisinde Yunanistan'la başlayan süreç bu yüzyılın sonuna kadar diğer Balkan milletlerinin de Osmanlı Devleti'ne büyük zarar veren isyanlarıyla devam etmiştir. Akabinde de Balkan devletleri bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu süreçte sadece Rusya etkin rol oynamamış , bölgede çıkarları olan İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda etkin rol oynamışlardır. Bu ülkeler 19.yy da ortak hedef belirlemiş;bu hedefte Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak ve paylaşmak olmuştur. Bu yıkım ve paylaşım Şark Meselesi adı altında sistematikleştirilmeye çalışılmıştır.

Şark Meselesi tabiri, 1815 Viyana Kongresi'nde Rusya temsilcileri, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hristiyanların durumunun da gözden

⁷⁰ Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s. 104.

geçirilmesini istemeleri ve bu konuya da Şark Meselesi adını vermeleriyle ortaya çıkmıştır ⁷¹.

Şark Meselesi batılı devletler için Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hristiyan azınlıklara, hatta Türk olmayan bazı Müslüman unsurları da kullanarak bazen ayrı ayrı bazen de birlikte yürüttükleri ve takip ettikleri dış siyasetin veya diplomasinin adı olmuştur ⁷². Osmanlı Devleti tarafından “Düvel-i muazzama” olarak da ifade edilen Avrupalı devletler, Osmanlı Hristiyanları için sırasıyla imtiyaz, özerklik ve bağımsızlık istemeleri adeta değişmez bir politika olmuştur ⁷³. 19. yy da görüldüğü üzere Osmanlı Devletini parçalama faaliyetleri ilk önce Balkanlarda başlamıştı. İkinci aşama ise Anadolu olmuştur. Anadolu'da ki parçalanmanın adı Ermenilerdi.

Ermenilerin Doğu Anadolu Bölgesinde ağırlıklı olarak yaşamaları, bölgenin hem Rusya hem de İngiltere açısından stratejik olarak kabul edilmesi, Ermeni Milleti'nin her iki devlet için önemini daha da artırmıştır. Rusların Çar Petro zamanından beri sıcak denizlere inme politikaları hem Marmara Bölgesinden hem de Kafkaslardan ve Doğu Anadolu üzerinden düşünülmüştü. Petro bu düşüncesine Ermenileri katmayı o dönemde planlamıştı. Ermenilerin katkıları olmadan bölgeye hakim olunamazdı.

İngilizler için de ticaret yollarının en önemli kavşaklarından biri Trabzon Limanıydı. Karadeniz'den Trabzon Limanı'na oradan da İran, Orta Asya pazarı ve Hindistan'a ulaşmak İngilizler için önemliydi. Bu bölgede kendi güdümlerinde oluşturulacak bir Ermeni Devleti bu ticaret yolunun güvenli ve işler olmasını sağlayabilecekti. Görüldüğü gibi dönemin iki büyük devleti aynı coğrafyada farklı çıkar çatışması içerisinde hakimiyet mücadelesi içindeydi.

⁷¹ İlker Alp, Şark Meselesi veya Emperyalizmin Türk Politikası, Edirne 2008, s. 15.

⁷² İlker Alp, *a.g.e.*, s. 22.

⁷³ Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 25.

1. ABD'NİN ERMENİ SORUNUNDAKİ ROLÜ

ABD ile Ermenilerin arasındaki ilişki 19. yy'dan itibaren Ermenilerin ABD'ye göçüyle, toplu göçleri başlamıştır. Bu göçler 19. yy ve 20. yy boyunca devam etmiştir. Ermenilerin ABD'ye olan göçleri ABD'de hatırı sayılan bir Ermeni toplumunun oluşmasını sağlamıştır. Bu topluluk Türk-Amerikan ilişkilerini gerilmesinde, siyasi bunalımların oluşmasında önemli bir etken olmuştur.

ABD bağımsızlığını kazandıktan sonra ilk olarak bağımsızlığını devam ettirme, ülkenin zenginliklerini kendi vatandaşlarıyla kullanma ve Avrupalı sömürgeci devletlerin sömürgesi olmamama ana felsefesi olmuştur. Bunun için Amerika Amerikalıların dır temel ilkesi benimsenmiştir. 1823 yılında da Monroe Doktrini kabul edilmiş, bu doktrinle ABD kendi içine kapanmıştır. Fakat ABD'nin bu denli içine kapanması özellikle Avrupa'nın sömürgeci devletlerinin dünyayı sömürme faaliyetlerine kayıtsız kalması kendisine zarar vereceğinin de bilincindeydi. Monroe Doktrinini çiğnememek ve dünyadaki bu sömürge hareketlerine kayıtsız kalmamak için ABD misyonerlerden yararlanmak düşüncesini benimsedi ⁷⁴.

ABD'li misyonerler Osmanlı Devletine ilk olarak İngiliz Büyükelçilik vasıtasıyla girmişlerdir. Daha sonra 1830 ABD-Osmanlı arasında yapılan ticari antlaşmayla misyonerlerin Osmanlı Devletine girişi hız kazanmıştır. 7 Mayıs 1830 antlaşmasıyla Osmanlı Devleti kapitülasyon haklarını ABD'ye de vermiştir. Bu antlaşmayla ABD tüccarları Osmanlı Devleti içerisinde simsar kullanma hakkına sahip olmuştur. Bu simsarlar her milletten olabilme hakkına sahipti. ABD tüccarları bu kapsamda simsarlar genelde Ermenilerden seçmişlerdir. Bu da Türk-Ermeni ilişkilerinin ABD için önemli bir noktaya getirmiştir. ABD'li tüccarlar özellikle Anadolu içlerindeki ticari faaliyetlerini Ermeni simsarlarla yapmışlardır. Bunun sonucunda Anadolu da zengin bir Ermeni burjuvası ortaya çıkmıştır ⁷⁵.

⁷⁴ Şenol Kantarcı, *Tarih ve Uluslar arası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası*, s. 20.

⁷⁵ Şenol Kantarcı, *a.g.e.*, s. 21.

Ermeni burjuva grubunun yanında yine misyoner grupların çalışmalarıyla eğitimli bir Ermeni toplumu oluşmuştur. Bu gruplar 19. yy Osmanlı Devleti'nin karışık siyasi yapısının daha da karışmasını sağlayarak sorunun oluşmasında bir başka boyutu olmuştur.

19. yy Osmanlı Devleti içerisindeki Ermeni Amerikalı tüccarların ve misyonerlerin vasıtasıyla ABD'ye göçe başlamışlardır. Bu yüzyıl içerisinde Osmanlı Devletine isyan edip bağımsızlık kazanan Yunanlılar, Bulgarlar Ermenilere örnek teşkil etmişlerdir. Özellikle ABD'de yaşayan Ermeniler bu isyan ve bağımsızlıkları yakından takip etmişlerdir. ABD Ermenileri bu bağlamda Anadolu Ermenilerini isyana teşvik etmişler ve karalama kampanyaları başlatmışlardır.

İlk olarak 1894 yılında ABD kongresine taşınan mesele 3 Aralık 1894 tarihinde bir kararla Türkiye'nin haksız yere suçlanmasına ve kınanmasına sebep olmuştur. 1896 da ise ABD'nin her iki meclisinde gündeme getirilen Ermeni sorunu Osmanlının aleyhine bir karar olmuştur⁷⁶.

2. İNGİLTERE'NİN ERMENİ SORUNUNDAKİ ROLÜ

Osmanlı Devletinde 1840 yılından sonra çıkan olaylar da Katoliklerin hamisi Fransa ve Avusturya ; Ortodoksların hamisi Rusya olmuştur. Bu devletler kendi bünyelerinde bulunan mezhep merkezlerini etkili olarak kullanmışlardır. Osmanlı Devleti içerisindeki gayrimüslim tebaanın mezhepsel farklılıkları bu devletler tarafından iyi kullanılmışlar ve Osmanlı Devletinin iç işlerine karışmayı kendilerine hak olarak görmüşlerdir. İngiltere de Fransa, Avusturya ve Rusya'ya bu nüfusa karşı mezhepsel bir denge kurmak istemiştir. Bu maksatla İngiltere Osmanlı içerisindeki Protestan cemaatini desteklemiş ve himaye etmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nde İngiliz misyonerler 1815'ten itibaren çalışmalarına

⁷⁶ Şenol Kantarcı, *a.g.e.*, s. 24.

başlamışlardır⁷⁷. İngiltere bu dönemde dinin devletler içerisindeki etkilerini fark etmiştir. Rusya'nın Ortodoks mezhebini kullanarak Osmanlı devleti içerisinde etkinliğini fark etmiş bunu kontrol maksatlı Protestan mezhebine mensup Ermenileri ve diğer Osmanlı tebaasını koruyucusu olmuştur. Bunu gösterebilmek içinde 1840 yılında Kudüs Protestan Kilisesini açılmasını sağlamıştır⁷⁸.

İngiltere Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak için Protestanlık mezhebini kullanmıştır. Bu dönem de İngiltere'nin Uzakdoğu sömürgelerine giden yollar Osmanlı Devleti topraklarına sınırdı. İngiltere bu yolları güvenliğini gücünü yitirmiş Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruması destekleyerek elde ediyordu. 1877- 1878 Osmanlı- Rus savaşından sonra Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetmesiyle yapılan Ayastefonas Anlaşmasıyla Osmanlı Devleti Balkanlar da Çatalca'ya kadar Doğu Anadolu da Kars,Ardahan, Batum şehirleri ile Eleşkirt ve Beyazıt vadisine yerleşeceklerdi. Yine bu antlaşmanın 16.maddesi gereği Ermeniler bir çok hak elde ettiler ve en önemlisi Osmanlı Devleti Ermeni Yurdu kelimesini ve bir Ermeni Yurdu bölgesini kabul etmiş oluyordu.

İngiltere Rusya'nın inerek ve Kafkasya'dan ilerleyerek kendi ticaret yollarını kapaması endişesi içerisinde girdi. Ayrıca İngiltere Balkanlar da Rusya'nın Ortodoks mezhebini kullanarak yaptığı Osmanlı Devleti'ni parçalama faaliyetlerini Doğu Anadolu da Ermenilerle yaparak kendi güdümünde bir devlet oluşturma çabasında olması kendi menfaatlerine tamamen ters düşmekteydi. İngiltere Ayastefanos Antlaşmasına itiraz ederek diğer Avrupalı devletlerin temsilcilerinin katılımıyla bir konferans düzenlenmesini istedi. Bunun üzerine de Berlin'de bir konferans yapıldı.

Berlin konferansı öncesi İngiltere baskı yaparak Kıbrıs'ı geçici olarak Osmanlı Devleti'nden almayı başardı. 15 Temmuz 1878 'de Sultan Abdülhamit'in tasdik ettiği antlaşmayla da Doğu Anadolu da Ermeniler için İngiltere ile birlikte

⁷⁷ Ali Arslan, *Ermeni Papalığı*, s. 63.

⁷⁸ Şenol Kantarcı, *a.g.e.*, s. 24.

bir ıslahat yapılacağına dair antlaşma imzalandı. Böylece İngiltere ticaret yollarının güvenliğini sağlamış oluyordu.

İngiltere Berlin antlaşması ve önceki süreçte izlemiş olduğu politikayla amacının sadece kendi ticari yolunun güvenliğini sağlamak olduğunu göstermiştir. Kesinlikle Ermenileri menfaatlerini haklarını savunmak gibi bir düşünce ile hareket etmemiştir. İngiltere için çok önemli olan Trabzon- Erzurum ve oradan da Şran güzergahında ilerleyen ticaret yolunu güvenliğini sağlamıştır. Bu bölgede buluna Ermenileri de kendi menfaatleri için kullanmayı amaç edinmiştir. Bu güzergah İngiltere de yaşayan Ermeni tüccarların da kullandığı önemli bir güzergahtı. Britanya adalarında imal edilen pamuklu kumaşlar bu yolla İran ve Türkistan ‘a pazarlanıyordu ⁷⁹.

İngiltere’nin Ermeniler üzerinde nüfus sahibi olma isteği ve Osmanlı Ermenilerinin haklarını savunmasının nedeni tamamen ticari çıkarları gereği olmuştur. İngiltere bu bölgede ki ticari amaçlarında vazgeçmesiyle ve bölgedeki dengelerin değişmesiyle Ermenilere olan desteklerini çekmişlerdir.

3. RUSYA’NIN ERMENİ SORUNUNDAKİ ROLÜ

Rusya, Çar Deli Petro İle ortaya çıkan sıcak denizlere inme politikasını yıkılana dek devam ettirmiştir. Rusya’nın sıcak denizlere inmesi üç şekilde olabilirdi. Bunlardan birincisi Balkanlarda bulunan Slav ve Ortodoks milletlerin bağımsızlıklarını kazanıp kendi güdümünde birer devlet oluşmasını, ikincisi İstanbul ve Çanakkale Boğazlarına hakim olmakla, üçüncü yolu da Doğu Anadolu da kendi güdümünde bir devlet oluşturarak İskenderun Körfezinden sıcak denizlere inmekti. Rusya bu üç yolun tamamını da denemiştir. Rusya’nın bu üç yolu da Osmanlı Devleti topraklarından geçmekteydi. Birinci stratejisini uygulamış Osmanlı Balkan topraklarında isyanlar çıkmasına vesile olarak Balkanlarda bağımsız devletler oluşmasını sağlamıştır. Fakat Balkan devletlerinin

⁷⁹ Şenol Kantarcı, *a.g.e.*, s. 30.

bağımsızlıklarını kazanmalarıyla beraber Rusya'dan uzaklaşmışlardır. Balkan Devletlerinin Rusya ya sırt çevirmesiyle Rusya sıcak denizlere inmek için ikinci ve aynı zamanda üçüncü stratejisini uygulamak istemiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşıyla boğazlara yaklaşmış ve Kafkaslara hakim olmuştur. Bu savaş sonucunda Doğu Anadolu da kendine yakın olarak gördüğü, aynı mezhep den olan Ermenilere haklar verilmesini sağlamıştır. Rusya'nın burada amacı kendi güdümünde bir Ermenistan kurulmasını sağlamak ve bu yolla sıcak denizlere inebilmektir.

Ruslar, Ermenistan'ın kurulması için Ermenileri desteklemeleri 93 Harbinin de öncesine rastlamaktadır. Rusya içerisinde bulunan Ermeniler, bağımsız Ermenistan düşüncesiyle yetiştirilip Osmanlı Devleti içerisine gönderilmiştir. Osmanlı içlerine giren bu Ermeniler Osmanlı Ermenilerinin fikirlerini değiştirmek için mücadele etmişler, yeri geldiğinde de zor kullanmışlardır. Rusya'nın bu propaganda faaliyetleri olumlu sonuç vermiş, 93 Harbi başladığında Rus Ordusu Ermeniler tarafından kılavuzlanmıştır.

93 Harbi sonrası Osmanlı Rusya arasında yapılan Ayastefanos Antlaşması İngiltere'nin büyük tepkisini çekmişti. Rusya'nın işgal ettiği yerler İngiliz ticaret yollarını tehlikeye düşürecek nitelikteydi. İngiltere'nin itirazları sonucunda Berlin Konferansı yapılmaya karar verildi. Ermeniler gelişen bu durum üzerine en büyük destekçileri Rusların yanından ayrılmış, bölgenin hatta dünyanın en güçlüsü olan İngiltere'den destek almak için yoğun çalışmalarda bulunmuşlardır. Nitekim Berlin Antlaşması Rusların istediği gibi olmasa da Ermenilerin istekleri yine gerçekleşmiştir. 61. madde Ermenilere karşı ıslahat yapılacağını, Ermenilerin mal ve can güvenliğinin Osmanlı Devletince korunacağını taahhüt ediyordu.

Ermenilerin menfaatleri gereği İngiltere ye yaklaşımları, Rusya'nın Ermeniler için fikirlerini etkilemiştir. Yine Balkanlar da Slav ve Ortodoks milletlerin bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra kendisine sırt çevirmeleri, Ermenilerin de aynı şekilde davranabilecekleri Rusları Ermenilere desteklerini

azaltmıştır. Rusya Doğu Anadolu da bağımsız bir Ermenistan kurulması halinde kendi topraklarında yaşayan Ermenileri de bağımsızlık hareketlerine sev edeceğini düşünmekteydi. Bu nedenle Rusya Ermenilere olan desteğini çekmiştir. Rus Dışişleri Bakanı Labanov Rastovski Rusya'nın düşüncesini şu şekilde özetlemiştir. “Hudutlarımıza yapışık ikinci bir Bulgaristan istemiyoruz.” ve “ Biz Ermenisiz Ermenistan isteriz ⁸⁰.” Rusya'nın amacı; Ermenisiz bir Ermenistan oluşturarak bu küçük güçsüz devleti aha sonra kendi topraklarına katmak ve sıcak denizlere inmek istemiştir. Ermenilere olan desteği bu çerçeve içerisinde olmuştur.

28 Şubat 1917 yılında Bolşevik İhtilali ile Rusya da rejim değişmiştir. Taşnaksutyuncular vakit kaybetmeden Lenin'e giderek Osmanlı Ermenilerinin kendi kaderlerini tayin ederek hakimiyetlerini kurmak istediklerini bildirmişler fakat Lenin Rusya sı birkaç ay sonra Brest-Litovsk Antlaşmasını imzalayarak Ermenilere destek vermediğini bir kez daha göstermiştir ⁸¹.

4. FRANSA'NIN ERMENİ SORUNUNDAKİ ROLÜ

Fransa'nın Ermeni meselesinin çıkmasında Rusya ve İngiltere kadar etkin bir rolü olmamıştır.

Osmanlı ve Fransa arasındaki dostane ilişkiler Kanuni Sultan Süleyman zamanında Fransa ya Kapitülasyonların verilmesiyle başlamıştır. Fransa bu ticari ayrıcalıklarla Osmanlı içerisinde ayrı bir yerde olmuştur. Fransa verilen bu ayrıcalıklarla kendi zenginliğine zenginlik katmış ve Osmanlı Devletini de parçalamak için kullanmıştır . Katolik mezhebinden olan Fransa Kapitülasyonlarla beraber Katolik Ermenileri de himayesine almıştır. Bu dönem içerisinde Osmanlı Ermeni ilişkileri son derece iyiydi. Hatta Napolyon Akka yenilgisini sindiremeyip Osmanlı içerisinde Katolik Ermenileri ayaklandırmayı düşündüğünde Fransa'nın

⁸⁰ Çiğdem Serin, *Rusya'nın Ermenistan Meselesindeki Rolü*, (Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Hatay 2008, s. 19.

⁸¹ Çiğdem Serin, *a.g.e.*, s. 63.

İstanbul büyükelçisi Sebastiani “Ermeniler hayatlarından o kadar memnundur ki buna imkan yoktur” diyerek Osmanlı Devleti, Ermeni tebaasının durumunu özetlemiştir⁸².

Osmanlı Devleti gerileme dönemine girdiğinde, Fransız İhtilalinin etkileri ve Fransız Katolik misyonerlerinin, misyonerlik faaliyetleriyle Ermenilere milliyetçilik ve Osmanlıdan ayrılma fikirleri empoze edilmiştir. Fransa Misyonerleriyle Ermeni sorunun çıkmasında önemli bir rol oynamıştır.

I. dünya Savaşının sonunda Güneydoğu Anadolu’nun bir kısmını işgal eden Fransa burada Ermeni çetelerinin katliam ve soygunlar yapmasına göz yummuştur.

Günümüzde de Fransa Ermeni sorununun en ateşli savunucusudur. Türkiye’nin AB’ne girmemesi ve kendi menfaatleri için bir dayatma unsuru olarak bu konuyu görmektedir. Gelişmiş her ülke gibi Fransa’da geçmişte ve günümüzde de Ermenileri ve Ermeni sorunun kendi menfaatlerine uygun olarak kullanmaktadır.

5. MİSYONERLERİN ERMENİ SORUNUNDAKİ ROLÜ

Misyon; göndermek anlamına gelen Latince Mittec kelimesinden gelir. Misyoner ise gönderilen, göndermekle görevli anlamındadır. Hristiyan misyonerlerin amacı Hristiyanlık dinini bütün dünyaya yaymak ve kabul ettirmektir. 19.yy misyonerlik faaliyetlerinin en hızlı dönemi olmuştur. 16.yy da Protestanlık mezhebinin ortaya çıkmasıyla misyonerler Hristiyanlık dini yayma insanlara kabul ettirme anlayışından çok mezheplerin yayılması anlayışı olmuştur. Bu anlayış Protestanlık mezhebinin yayılmasına paralel olarak ilerlemiştir.

⁸² Şeyda Aslan, *a.g.e.*, s. 11.

Misyonerler gidecekleri ülkelerin önce dillerini öğrenirler ardından o ülkenin sos yo kültürel yapısına yönelik bilgiler edinirlerdi. Yine misyonerler halk üzerinde daha etkili olmak için ilk yardım kurslarına katılırlar ve pratik dış hekimliği derslerini de alırlardı misyonerlerin kültürlü olmaları amaç edinilirdi. Amerikan misyonerleri dört yıllık lisans eğitimlerinden sonra ilahiyat fakültelerine giderlerdi.

Amerikan misyonerleri 1810 yılında kurulan American Board For Commis Sioners For Foreign Mission (Amerikan Yabancı Misyonerler Teşkilatı) Bağlı olarak çalışıyorlardı ⁸³. Bu kurumun verdiği talimatta misyonerlerin silahsız birer asker oldukları mukaddes ve vaat edilmiş topraklar (Anadolu) silahsız bir haçlı seferi ile misyonerlerin geri alacaklarını ifade etmiştir.

Amerikan Yabancı Misyonerler Teşkilatı yayılma alanı olarak 1818 de Osmanlı topraklarını seçti. 5 Ocak 1820 yılında İzmir’e gelen ilk misyonerler hemen Rumca öğrenmeye başladılar ⁸⁴. İlk hedef kitle olarak Rumlar seçildi. Fakat Rumlar kendi kültürlerine bağlı olmaları, Kültür seviyelerinin yüksek olması, eğitim seviyelerinin iyi olması Protestan misyonerlerin çabalarını olumsuz etkilemiştir. Rumların yine bu dönemde milliyetçilik anlayışlarının ilerlemesi ve Yunanistan’ın bağımsızlığını kazanması kendi milletlerine ve mezheplerine olan bağlılığı artırmıştır.

Daha sonraki hedef kitlesi Osmanlı Müslümanları olan Protestan misyonerler Türk milletinin dinine ve kültürüne son derece bağlı olmalarından dolayı çalışmalarında başarısız olmuşlardır.

Üçüncü kitle Museviler olmuştur. Fakat Musevilik dininin ve İsrailoğulları’nın milliyetçilik anlayışları misyonerleri yine başarısız kılmıştır.

⁸³ Dişlen İnce Erdoğan, “ 19.yy Ermeni İsyanları Çıkmasında Rol Oynayan Görünmeyen Tehlike: Misyonerlik ” , *Türk Yurdu*, c 26. sayı 225., 2006, s. 68.

⁸⁴ Dişlen İnce Erdoğan, *a.g.m.*, s. 69.

Amerikan Yabancı Misyonerler Teşkilatı 1829 yılında Matla'da yaptığı toplantı sonunda sonraki hedefi Osmanlı Ermenileri olarak belirlemişlerdir. Dr. Eli SMITH ve Henry GRAY Otis DWIGHT Doğu Anadolu'da yaşayan Türkler, Kürtler ve Ermeniler üzerine araştırma yapmak için görevlendirildiler. Dwight Ermenice öğrendi ve Ermeni tarihi üzerine uzmanlaştı. Ermenilerin ilerlemeye olan yatkınlıkları, eğitim düzeylerini belirledi. Özellikle Ermenilerin eğitim konularına olan ihtiyaçları çok fazlaydı. Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin bu ihtiyaçlarına cevap verememesi misyonerlerin yolunu açan en önemli faktör olmuştur⁸⁵.

Amerikalı misyonerler Osmanlı Devleti içerisinde muazzam bir çalışma içine girmişlerdir. 1840'larda sadece Suriye'de kutsal kitap basımı ve dağıtımı yıllık 6.000.000 sayfanın üzerine çıkmıştır. 1844 yılında çoğu maddi menfaatler karşılığında olmak üzere sekiz bin Ermeni'nin Protestanlığa geçtiği tespit edilmiştir⁸⁶. 1893 yılında Osmanlı Devleti'nde 624 okul, 636 ibadethane açmışlardır. Bu tarihte Osmanlı coğrafyasında 1317 misyoner çalışmaktaydı ve 1893 yılına kadar 3 milyon İncil ve 4 milyon değişik kitap bu misyonerler tarafından basılmış ve dağıtılmıştır⁸⁷.

Misyonerler Anadolu'da Ermeni çocukları üzerine yoğunlaşmışlardır. Bu kitlenin eğitilerek ileride kendi düşüncelerine ve inançlarına bağlı bir kitle oluşturmayı amaç edinmişlerdir. Misyonerlerin kurmuş olduğu okullarda Ermenice, Ermeni Tarihi derslerinin yanında ermeni kültürünü canlandırmaya yönelik kültürel faaliyetlerde yapılmıştır. Bütün bu dersler ve kültürel faaliyetler Ermenilerin milli bilincinin oluşmasında çok etkili olmuştur.

Ermeni kültürünün gelişmesi ve milli bilincin oluşması ile Müslüman halk ile Ermeni ahali arasında kamplaşmalar başlamıştır. Bu kamplaşmalar neticesinde olan olayları da Anadolu'nun değişik yerlerinde yaşayan misyonerlerin ve konsolosların

⁸⁵ Dişlen İnce Erdoğan, *a.g.m.*, s. 69.

⁸⁶ Ali Arslan, *a.g.e.*, s. 63

⁸⁷ Şenol Kantarcı, *a.g.e.*, s. 21.

rapor ve mektupları Ermenileri destekleyen nitelikte olmuştur. Bu mektup ve raporlar Ermenileri mağdur, Türkleri ise barbar olarak nitelendirmiştir.

Misyonerler çalışmalarını belli bir seviyeye getirdikten sonra yerlerini yetiştirdikleri Ermeni misyonerlere bırakmışlardır. 1914'te Amerikalı misyonerlerin sayısı 174'e düşerken, Ermeni misyonerlerin sayısı 1200'ün üzerine çıkmıştır. Bunların 82 tanesi başrahip statüsündeydi. Ayrıca 137 kilise, bu kiliselere bağlı 14 üye ve 50.000 yandaş bulunmaktaydı⁸⁸. Ana eğitim merkezleri, İstanbul (Robert Koleji, Amerikan Kız Koleji), Antep (Merkez Türkiye Koleji), Merzifon (Anadolu Koleji), Harput (Harput Koleji), İzmir (Uluslar arası Kolej), Van, (Van Koleji) ve Tarsus (S.t.Paul'un Koleji) dur.

Bu ana merkezlerin dışında birçok okul ve kolejde vardır. 1914 yılında sayı 426'yı bulmuştur. Bunların içersinde 8 kolej, 3 İlahiyat fakültesi, 46 Orta dereceli Okul ve 371 tane diğer okullar faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu okullardaki yine 1914 yılında 1700 kolej öğrencisi, 4000 lise ve 19.500 İlkokul öğrencisi öğrenim görmektedir⁸⁹.

Başarılı öğrenciler Amerikalı misyonerler vasıtasıyla Amerika'ya gönderilip, orada eğitim almaları sağlanmıştır. Amerika'da bu eğitimi alan genç Ermeniler Osmanlı devletine döndüklerinde özgürlükçü, milliyetçi ve bağımsızlık düşünceleri ile geliyorlardı. Bu gençlerin bir kısmı bu düşünceleri ile Ermeni komitalara girerek faaliyetlerini komitalar içerisinde sürdürmüşlerdir.

Anadolu'da açılan misyoner okulları Osmanlı Devleti içerisinde patlak veren Ermeni isyanlarının da kaynağı olmuştur. 1915 yılında Harput'ta çıkan Ermeni olaylarının nedeni Harput Koleji müdürü ve öğretmenleridir. Yine Merzifon daki Ermeni olaylarının çıkış nedeni Merzifon Anadolu Kolejinde öğretmenlik yapan iki Ermeni öğretmendir. Okul içerisindeki matbaada bastıkları

⁸⁸ Şenol Kantarcı, *a.g.e.*, s. 22.

⁸⁹ Şenol Kantarcı, *a.g.e.*, s. 23.

Osmanlı Devleti'ni ve Padişah Abdulhamit'i kötüleyen ilanların dağıtılmasıyla olaylar patlak vermiştir.

Ermeni sorununun çıkışının bir çok nedeni vardır. Bu nedenler arasında misyonerlik faaliyetleri önemli bir yerdedir. Özellikle Anadolu'da misyonerler tarafından açılan okullar Ermenilerin milli bilincinin uyanmasını sağlamıştır. Daha sonra komitacılara da hizmet ederek Osmanlı Devletinin içten kemirilmesini sağlamıştır. Bu okulların ve misyonerlik faaliyetlerinin tehlikesi Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda da en önemli görünmeyen tehdit olarak algılanmıştır.

B. ERMENİ KİLİSESİ'NİN ERMENİ SORUNUNUN ÇIKIŞINDAKİ ROLÜ

Ermeni Kilisesi, Ermenilerin Hristiyanlığı kabulünden günümüze kadar geçen süre içerisinde Ermenilerin millet duygusunu kazanmasını sağlayan ve Ermeni Devleti fikrini doğuran en önemli unsur olmuştur. Tarihçiler Ermeni Kilisesi'nin Ermeni milletini yarattığını ve Ermenilere millet ruhunu kazandırdığını da hem fikirdirler⁹⁰.

Ermenilere Hristiyanlık dini ilk olarak 4. yy da bir İranlı olan Gregor Lusavoriç (302-325) tarafından getirilmiştir. Bu nedenle Ermenilerin ilk ruhani lideri Gregor kabul edilir. Gregor eski mabetleri yıktırarak yerlerine kiliseler kurdurmuştur. Gregor Muş'daki Ardaşad şatosunu kendisine ilk dini merkez yaptırmıştır. Gregor'un oğulları 439 yılına kadar kiliseyi yönetmişler. 439 yılından sonra Gregor'un son oğlu I.Sahak'ın oğlu olmadığı için kilise lideri doğu kilisesi usulüne göre rahipler arasından seçim yapılarak belirlenmiştir. Ermeni dini liderleri kendilerine, milletin temsilcisi anlamına gelen Katogigos unvanı vermişlerdir. Katogigoslar kendi dini liderlerini seçip atayabilmekteydiler. Ermeni

⁹⁰ Erdal İlter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara 1999, s. 15.

Kilisesi'ndeki ruhani dereceler şu şekildeydi. Katogigos, patrik, yepiskopos (piskopos), vartabed ve papaz⁹¹.

Ermeni Kilisesi'ni Roma Kilisesi'nden ayıran farklar şu şekildedir.

- 1-Roma'nın üstünlüğünü ve dini egemenliğini kabullenmezler.
- 2-Cholcedoine ruhani meclisinin kararlarını kabuletmezler.
- 3-Hz.İsa'nın iki tabiatı inkar ederler. Yani kendisinde baba ile aynı nitelik ve öz bir kişilik ve Tanrısallık görürler.
- 4-Araf (Purgatoire)'a inanmazlar.
- 5-Papa'nın günah çıkarma güç ve yetkisine inanmazlar.
- 6-Modoğ denilen hayvan kurbanını ve çok eski zamanlardan kalma bazı tören ve ayinlerini korurlar.
- 7-Ermenilere göre Hz. İsa Eçmiyazin'e inmiş ve Ermeni kilisesini kurmuş Eçmiyazin'i başlı başına ayrı bir kilise olarak kurmuştur. Roma kilisesine göre Papa Hz. İsa'nın vekili ve Saint Pierre'den sonra gelir⁹².

Ayırıcı olarak belirtilen bu maddelerden bir kaçıda aynı zamanda Ortodoks mezhebinden Ermeni kilisesini ayıran özellikler den sayılır.7. madde buna örnek gösterilebilir. Genelde Ermeni kilisesi'nin içeriği Ortodoks kilisesiyle aynıdır. Bu nedenle Ermeniler Ermeni Kiliselerinin olmadığı yerlerde Ortodoks kiliselerine giderek ibadetlerini yaparlar.

1895 yılına kadar Ermeni kilisesi 3 Katogigosluk tarafından yönetilmiştir. Bunun dışında Kudüs ve İstanbul Patrikliğide oluşmuştur. Siyasi açıdan bunların en etkinini İstanbul patriği olmuştur. Patriklik Katogigos'un alt derecesinde bulunan bir dini liderlik olmasına rağmen İstanbul patrikliği bağımsız olarak işlevselliğini sürdürmüştür. Bazı dönemler İstanbul Patrikliği Eçmiyazin Katogigosluğunun kontrolüne girmiştir.

⁹¹ Erdal İlter, *a.g.e.*, s. 34.

⁹² Uras Esat, *a.g.e.*, s. 125.

Günümüz Ermeni kilisesi teşkilatında iki Katogigosluk vardır. Bunlar Ermenistan’da Eçmiyazin Gregoryen Katogigosluğu ve Lübnan da bulunan Antiyaz Gregoryan Katogigosluğudur. Hiyerarşik olarak Eçmiyazin Katogigosluğu Ermenilerin dini lideri kabul edilmektedir.

Ermeni Kilisesi Osmanlı yönetimine ilk girdiği yıllar Orhan bey zamanına rastlar Orhan Bey Ermenilerin Bizans’ın zulmünden korumak için Kütahya daki ruhani merkezlerine Bursa’ya nakletmiştir.İstanbul’un Fatih Sultan Mehmet tarafından fethiyle Bursa’daki dini lider Baş Piskoposluk İstanbul’a getirilmiştir. Bir ferman ile Samatya’daki Sulu Manastırda Ermeni Patrikhanesi kurulmuş, böylece Ermenilere hürriyet sağlayan idari ve dini imtiyazlar verilmiştir⁹³.

Ermenler dini anlamda Osmanlının gerileme dönemine kadar en iyi yıllarını yaşamışlardır. Gerilemeyle beraber Ermeniler arasında mezhep kavgaları başlamıştır. 1831 yılında II. Mahmut Ermeni Katoliklerini bir cemaat olarak kabul etti. İngiltere’nin yoğun çalışmalarıyla 1846 yılında İngiliz elçisinin himayesinde “Protestan Cemaati İdare Heyeti” teşekkül etmiş, 1850 yılında da bir fermean ile bunlar “Ermeni Protestan Milleti” olarak tanınmışlardır. Ermenilerce benimsenen bu mezhepler büyük devlerin himayesinde yayılmaya çalışılmıştır. Katolikler Fransa, Protestanlar İngiltere öncülüğünde ABD ve Almanya, Gregoryenler ise Rusya’nın himayesinde olmuştur.

Ermeni Kiliselerinin açmış olduğu okullar Ermenilerdeki dil, tarih, kültür bilincini uyandırmaya çalışmış. Bunda da başarılı olmuşlardır. 1856 Islahat Fermanından sonra devlet kademesinde birçok görevde yer alan Ermeniler 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi ile de özgürlükleri iyice genişlemiştir. “Gogik Ozanyan adlı Ermeni yazar bu nizamnamenin Ermeni ihtilal ruhunu uyandırdığını ve Ermeni meselesinin masa üzerine konulduğunu ifade etmiştir⁹⁴.”

⁹³ Erdal İlter, “Ermeni Kilisesi ve Terör ” *Eğitim*, sayı, 38, 2003, s. 75.

⁹⁴ Erdal İlter, *a.g.m.*, s. 80.

Ermeni Millet Nizamnamesi ile Ermeniler bağımsız bir millet gibi oldular Ermeni Patriğine de Ermeni cemaatini yönetmede büyük yetkiler tanındı. 140 Üyeden oluşan bir meclis oluşturuldu. Bu meclisin 20 üyesi kilise mensuplarındandı.40'ı Taşradan 80'i İstanbul'da ikamet eden meslek teşekküllerinden seçilecek idi. 1847 yılında ihdas edilmiş olan dini meclis ve siyasi meclis aynen muhafaza edilecek fakat bu iki meclisi genel meclis seçecekti. Ermeniler böylece bağımsız bir cemaat muamelesi görmeye başlamışlardı.

Ermeni Hırımyan'ın İstanbul Patriği seçilmesiyle Ermeni Kilisesi'nin milliyetçilik çalışmaları zirveye çıkacaktı. Hırımyan'ın düşünceleri okadar uç noktada ve keskindi ki Osmanlıya bağlı Ermeni banker, sarraf, ve hükümet memurları ona cephe almışlardı. Hırımyan düşüncelerini tatbik edemedi istifa etmek durumunda kaldı. (1873) Bundan sonra Hırımyan'ın yerine gelen patriklerde Hırımyan'ın yürüdüğü yolda devam etmişlerdir. Böylece Kilise Ermenilerin bağımsızlığını savunan en ateşli kurum olmuştur.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ortaya çıktığında Patrik Nerses İngiltere Dış İşleri Bakanı Lord Salisbury'e yolladığı 13 Nisan 1878 tarihli bir mektubunda Ermeniler ile Türklerin bir arada yaşamalarının imkansız olduğunu, Türkiye Ermenistan'ında Lübnan'da olduğu gibi güvence altına alınmış bir Hristiyan yönetim istiyorlardı.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra barış görüşmeleri başlamadan Patrik Nerses ve heyeti Rusya ya giderek barış antlaşmasına Ermeniler ile ilgili bir madde konulması konusunda propaganda yaptılar. Bu propaganda sonuç verdi ve Ayastefanos (3 Mart 1878) Antlaşmasının 16. maddesi Ermenilerin istediği gibi şekillendi madde de geçen Ermenistan kelimesiyle Osmanlı Devleti'nin Ermenistan adlı bir bölgeyi tanımasına sebep oldu.

Bu antlaşmanın özellikle İngiltere'nin çıkarlarına ters düşmesiyle, antlaşma uluslar arası bir sorun oldu. Antlaşmanın geçerliliği kabul edilmedi.

Bunun üzerine Patrik Nerses Berlin de toplanacak olan konferansa katılan bütün devletler nezdinde Avrupa'ya giderek propaganda çalışmalarına başladı. Bu çalışmalar Ermeniler açısından olumlu sonuçlar verdi. 13 Temmuz 1878 de imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi Ermenilere umdukları bağımsızlığı vermedi. Ama Ermeni meselesinin uluslar arası toplumlar tarafından ıslarla çözüle bileceği kabul edildi.

Patrik Nerses “ Islahat Komisyonu ” adlı bir komisyon kurarak 1879 yılında piskoposluklara bir genelge göndermiştir. Bu genelgede özetle Ermenilerin mezhep farkı gözetmeden bir olmasını, Ermeni okullarındaki Ermeni çocuklara Ermeni meselesi öğretilmesi gerektiği, Ermeni ileri gelenlerinin yabancı konsolosluklarla sık görüşmelerini ve dertlerini anlatmalarını, Avrupalılarla iyi geçinmelerini ve onlara iyi davranılmasını, kilise ve cemaatlerine Ermeni meselesi propagandası yapılması gerektiğini bildirmiştir.

Patrikhanenin devlet aleyhinde ki propagandası Sivas valisi Hakkı Paşa tarafından sıkı takip edilmiş ve bu çalışmalarla ilgili Dahiliye Nazırlığı'na rapor göndermiştir. Bu raporda Patrikhanenin isyancı tavrına karşı olan piskoposların ve papazların işlerinden atıldığını, yerlerine ihtilalci genç piskoposlar ve papazlar atandığını, Patrikhanenin çeşitli adlar altında vergi ve yardım topladığını, toplanan yardımlarla Avrupa da propaganda yapıldığını bildirmiş. Yapılan bu propagandalarla adi cinayetleri bile sanki Anadolu'da Ermeni katliamı oluyormuş gibi gösterildiğini. Toplanan paraların bir kısmıyla da Ermeni çetelerine silah alındığını ve papaz, piskoposların bütün Ermeni halkın beyinlerini yıkadıklarını ifade etmiştir ⁹⁵.

Ermeni Patriği sistematik bir şekilde çalışarak Ermeni toplumunu örgütlemeye çalışmıştır. Ermeni halkının beyinleri yıkanmaya çalışılmış. Akıllı selim Ermeni piskopoz ve papazlar ya görevlerinden atılmış yada öldürülmüştür. Ermeni Kilisesi bu düşüncelerle komiteciler hesabına çalışan bir kurum olma yolunda ilerlemiştir. Bazı piskopos ve papazlar görevlerinden ayrılarak komitelere

⁹⁵ Erdal İlter, *a.g.m.*, s. 83.

katılmışlardır. Buna örnek Ermeni Papaz Karnik'tir. Papaz Karnik görevinden ayrılarak Taşnak komitesi adına Muş ve civarında çetecilik faaliyetlerini sürdürmüştür. Ermeni piskopoz Muşeg ise Adana olaylarını başlatan ve organize eden kişidir. Muşeg olaylar başladıktan sonra İskenderiye'ye kaçmıştır.

Ermeni Kilisesi gücünü arttırmak için ayrı olan Katogigoslukları ve patrikleri birleştirme kararı almıştır. 10 Ağustos 1916 yılında yürürlüğe giren "Ermeni Katogigosluk ve Patriklik Nizamnamesi" bu birleştirmeyi gerçekleştirmiş. Ermeni Kilisesi I. Dünya Savaşı öncesi ve savaş esnasında Osmanlı Devleti'nin bütünlüğüne yönelik içteki en tehlikeli kurum olmuştur. Yaptıkları Faaliyetler dini kisvenin tamamen dışında kalmış, amaçları Ermeni çetelerini desteklemek ve Ermeni meselesi propagandası yapmak olmuştur.

III. BÖLÜM: ASKERİ BELGELERİNE GÖRE ERZURUM-KARS İLLERİ ÇEVRESİNDE ERMENİ OLAYLARI

A. OSMANLI DEVLETİ'NİN I. DÜNYA SAVAŞINA GİRMESİ VE ERMENİ MEZALİMİ

I. Dünya Savaşının ana nedeni; sanayi inkılabının başlaması ardından başta İngiltere olmak üzere Fransa ve Rusya'nın sömürgecilik faaliyetlerine başlamaları, kendi sömürge imparatorluklarını kurmalarıyla devam eden süreç, Almanya ve İtalya'nın gelişimlerini tamamlayarak dünyada hızlı bir şekilde gelişen sömürge imparatorluklarına dahil olmak istemeleri olmuştur. Almanya ve İtalya'nın sürece geç dahil olmaları dünya üzerinde iki kutuplu devletler toplulukları oluşmasına neden olmuştur. Bunlar İngiltere, Fransa, Rusya diğer kutup Almanya, İtalya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğuydu.

Osmanlı Devleti savaşın gelişimine göre güçlü olan saflarda olmak istiyordu. Fakat güçlü olan taraftan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın çıkarları Osmanlı topraklarından geçtiği için Osmanlı bu devletlerce dışlanmıştır. Osmanlı'nın coğrafi konumu, yer altı kaynakları ve insan gücü halen azımsanamayacak kadar önemliydi. Bu önemin bilincinde olan Almanya ,Osmanlı Devleti'ni kendi saflarına çekmek için girişimlerde bulunmuştur. Savaş ateşinin bir Sırp çılgın tarafından kıvılcımının çıkılmasından sonra Osmanlı ilk başta tarafsız kalsa da gelişen olaylar Osmanlıyı savaşa sürüklemiştir. İngiliz donanmasından kaçan iki Alman zırhlısı Osmanlıya sığınmış ve Osmanlı'nın bu gemileri satın aldığını açıklamasından sonra gemilerin Rus limanlarını bombalaması Osmanlı Devleti'ni savaşın içine sokmuştur.

I. Dünya Savaşında Osmanlı; Kafkas, Çanakkale, Mısır, Suriye-Filistin, Irak, Yemen-Hicaz ve Romanya-Galiçya-Makedonya cephelerinde savaşmıştır. Osmanlı Devleti'ni, zaten I. Dünya Savaşına girmeden önce yaşadığı savaşlar ve iç isyanlar oldukça yıpratmıştı. I. Dünya Savaşı Osmanlı'nın tükenme noktasına gelmesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti daha savaşa girmeden önce Ermeniler kendi içinde Rusların yardımlarıyla Komitelerini, derneklerini kurmuşlar devleti içten içe kemirmeye başlamışlardı. Hatta Hınçaklara göre İhtilalle Doğu Anadolu'da yönetim alt üst edilmeli, değiştirilmeli ve kendi devletlerini kurmak amaçlanmalıydı ⁹⁶. Osmanlı Devleti'nin böyle bir ortamda ve az önce saydığım birçok cephede savaşa girmesi Ermenilerin işine gelmekteydi. Erkek nüfusun cephelere gitmesi, Anadolu'da erkek nüfusun oldukça azalması Ermenilerin işini kolaylaştıran başka bir faktördü. Ermeniler bundan da güç alarak kadın, çocuk ve yaşlılar karşısında barbarca davranabilmiştir.

Savaşın daha ilk başında Ermeni komiteleri şu kararı aldı. Rus Ordusu ilerler Osmanlı Ordusu geri çekilirse her tarafta birden isyan edilecek, Osmanlı Ordusu iki ateş arasında bırakılacak, resmi binalar bombalanacak, iaşe depolarına sabotaj düzenlenecek, aksi olursa Osmanlı taarruza geçerse; Ermeni askerleri Ruslara katılacak

⁹⁶ Mihran Damadyan, *Bir Ermeni Komitecinin İtirafı*, İstanbul 2009, s. 24.

ve silah altına alınanlarda cephe gerisine kaçarak cephe gerisine zarar verecek, çeşitli olaylar çıkarılacak, çeteler kurulacaktı.⁹⁷

Savaş öncesi Trabzon, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu konsolosu Maricz'in 30 Ocak 1914 raporunda Ermenilerin hazırlıklarına dair şu ifadeler kullanılmıştır. *“Ruslar Ermenileri harekete geçirecektir.Bu maksatla çok para harcıyorlar, gizlice asilerin hizmetine silah sevk ediyorlar ve bir Ermeni ayaklanmasının patlak vermesine aracılık ediyorlar”*⁹⁸.

Sonunda bu hazırlıklar sonuç verdi. Van'da büyük bir Ermeni isyanı başladı. Binlerce Türk, Ermenilerce öldürüldü.Yine binlercesi Bitlis istikametinde göç etmek zorunda kalmıştır. Ermeniler bu isyancı tutumları ile Türk Ordusunun ikmal yollarını kestiler, askere yiyecek ve cephane taşıyan yollar kesildi. Türk Ordusu geri çekilmek zorunda kaldı. Ruslar bu sayede Erzurum, Bitlis ve Trabzon'u işgal ettiler.

Ermeniler planladıkları gibi Rusların ilerlemelerinden güç alarak Türk halkın zalimce saldırmaya başlamıştır. Bu zalimliklere en iyi tanıklık eden Erzurum Topçu Alay komutanı Yarbay TVERDOHLEBOV dur. Bizzat kendisinin kaleme almış olduğu günlükten bu vahşeti ortaya koymuştur. Ermenilerin Erzurum ve çevresinde yaptığı katliamlar *“Ermenilerin Alaca'da(Erzurum,Ilıca,Alaca köyü) yaptıkları vahşeti, Alaca Lojistik Destek Komutanlığı mütahidi, 27 şubatta gördüğü manzarayı bana şöyle anlattı. Ermeniler canlı bir Türk kadını duvarın önünde çarpmıha germişler.Göğsünü yarıp kalbini çıkarıp başının üstüne çivilemişler”*⁹⁹. Şeklinde ifade etmiştir.

Rus Yarbayın mezalim karşısında mezalimin öncüsü Ermeni Antranik'e yaptığı konuşma Ermeni zalimliğini ortaya koymakta. *“Biz Rus subayıyız.Erzurum'da adımızla ve üniformamızla, zavallı halk üzerindeki, yağmacı Ermeni vahşetini örtmek için kalmadık.Biz vazifemize sadık bir şekilde ve amirlerimize itaat ederek Rusya'ya hizmet etmek için kaldık.Ermeni katliamına ve vahşetine değil, Rus davasına hizmet için kaldık. Tüm dünyanın nazarında asla adımızın kirlenmesi niyetinde değiliz. Biz burada*

⁹⁷ Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 50.

⁹⁸ Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 55.

⁹⁹ Yarbay Tverdohlebov, *a.g.e.*, s. 9.

*bulduğumuz sürece Ermeni münasebetsizliklerinin son bulmasını istiyoruz. Aksi takdirde bir an önce geriye dönmemiz konusunda ısrarcı olacağım*¹⁰⁰.”

Ruslar Erzurum'dan çekilirken Rus yarbayın gördüğü manzara ve Ermeniler hakkında ki düşünceleri “*Şimdi, Ermenilerin kaçmadan önce Erzurum'da neler yaptıklarını ve ne kadar silahsız, yaşlı, kadın ve çocuk öldürdüklerini öğrenince eski Romalı tarihçi Petroni'nin haklarında:Ermenilerde insandır, fakat evlerinde dört ayakları üzerinde yürürler demiştir. Rus şair Lermontov'un da bir şiirinde isabetli bir şekilde;sen kölesin sen korkaksın, sen Ermenisin. Diyerek karakterize ettiği bu kişilerle gitmeme izin vermediği için Tanrı'ya teşekkür ediyorum*¹⁰¹.”

B. OSMANLI ORDUSU BAŞKOMUTANLIĞI İLE İÇ İŞLERİ BAKANLIĞI ARASINDAKİ YAZIŞMALARDA ERMENİ MESELESİ

Ermeni sorununun başlangıcı ve gelişimini Osmanlı arşiv belgelerinden takip etmek mümkündür. Ermeni Tehcirinin sebeplerini ve Tehcir kanununun yürürlüğe nasıl konduğunu bu belgelerden takip etmek mümkündür. Tehcir kanununun yürürlüğe girmesiyle sancak ve il yöneticilerinin neler yapması gerektikleri en ince ayrıntısına kadar genelgelerle anlatılmıştır. Tehcir esnasında oluşan yada oluşabilecek aksaklıklar için de alınması gereken tedbirler genelgelerle valiliklere ve komutanlıklara ulaştırılmıştır.

Ermeni Tehciri öncesinde ve sonrasında Ermenilerin yapabilecekleri katliamlara karşı emniyet tedbirlerinin alınması ve tehcirin güvenli bir şekilde yapılabilmesi için Osmanlı Ordusuna büyük görev düşmüştür. Özellikle organize olmuş Ermeni çetelerinin Türk halkına karşı yaptıkları saldırılara karşı, bölgede bulunan Türk birlikleri karşılık vererek çetelerin dağılması ve saldırıların önlenmesi amaç edinilmiştir. Özellikle Doğu Anadolu bölgesinde saldırıları

¹⁰⁰ Yarbay Tverdohlebov, *a.g.e.*, s. 26.

¹⁰¹ Yarbay Tverdohlebov, *a.g.e.*, s. 44.

yoğunlaşan çetelere, Türk birlikleri karşılık vererek Ermeni çeteleri zayıf vermişlerdir ¹⁰².

Ermeni Tehciri ve sonraki yıllarda Ermenilerin terör faaliyetlerini desteklemek için özellikle Amerika'da bulunan Ermenilerin kendi aralarında yüksek meblağda paralar toplayarak Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Ermenilere gönderdikleri tespit edilmiştir. Osmanlı İç İşleri Bakanlığı'nın yapmış olduğu bu tespitle paraların dağıtımı engellenmeye çalışılmıştır ¹⁰³. Osmanlı İç İşleri Bakanlığı istihbarat birimleri kapsamlı bir çalışma yaparak hangi illere ne kadar para geldiğini tespit etmiştir. Paranın özellikle Anadolu'da bulunan Amerikan okullarında çalışan Ermeni ve Amerikalı öğretmenlere gönderildiği, onlarında başka Ermenilere bu parayı dağıttıkları tespit edilmiştir ¹⁰⁴. Paranın dağıtılmasını engellemek için İç İşleri bakanlığı ile Başkomutanlık birlikte çalışarak dağıtım durdurulmuştur.

Osmanlı Devleti Ermeni Meselesinde, dış devletlerde yapılan propagandalarla da yıpratılmaya çalışılmıştır. Osmanlı Emniyet Müdürlüğü ve Başkomutanlığının beraber yaptığı çalışmada Avrupa kentlerinde Ermeni-Rus propagandası yapan casus ve propagandacılar tespit edilmiştir. Bu kişilerin Osmanlı topraklarına girmeleri yasaklanmıştır ¹⁰⁵. Osmanlı Ordusu Başkomutanlığı ve İç İşleri Bakanlığı bu dönemde koordineli çalışarak Ermeni mezalimini önlemeye çalışmışlardır. Bu iki kurumun istihbarat çalışmaları son derece önemli ve ayrıntılıdır. İzmit'te bulunan amele taburundaki Ermenilerin, Ermeni çetelerine yardım ve yataklık ettikleri, bu çetelerin çevre köylerde bulunan kadınları kaçırıp tecavüz edip öldürdükleri belirlenmiştir. Yine aynı çetelerin çocuk yaştaki insanları öldürdükleri tespit edilmiştir. Yataklık edenler bulunarak başka yerlere nakilleri sağlanmıştır ¹⁰⁶.

¹⁰² Gnkur. Bşklığı, *ATASE Arş.*, BDH, K: 4, D:23A, F: 2-1.

¹⁰³ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt II, ATASE Yay. Ankara 2005, s. 5.

¹⁰⁴ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt II, ATASE Yay. Ankara 2005, s. 5.

¹⁰⁵ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt II, ATASE Yay. Ankara 2005, s. 17.

¹⁰⁶ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt II, ATASE Yay. Ankara 2005, s. 63.

Osmanlı'nın doğu vilayetlerinden ve Zeytun'dan Diyarbakır'a, Urfa'ya ve Fırat vadisine sevk ettiği Ermenilerin intikalleri ve iskanları ayrıntılı olarak planlanmıştır. İntikaller esnasında yoldan ayrılıp, kendi istedikleri yerlere yerleşmelerine izin verilmemiştir. İskanları planlanan Ermenilerin, yerleşecekleri köy, kasabadaki sayıları elli haneyi geçmemesine ve genel nüfusa oranlarının yüzde onu geçmemelerine dikkat edilmiştir¹⁰⁷.

Osmanlı Devletinin yapmış olduğu her tehcir faaliyetinin bir nedeni olduğu bilinmesi gereken önemli bir husustur.

C. 1. ORDU KOMUTANLIĞINI'NIN HAZIRLADIĞI RAPORLARDA ERMENİ MESELESİ

1915 Ermeni Tehcirinin yaşandığı yıllarda 1.Ordunun bazı birlikleri İç Anadolu bölgesinde bulunuyordu. Bugün 1.Ordu tamamen Trakya bölgesinde konuşlu olarak bulunmakta.

1.Ordunun hazırlamış olduğu raporlarda özellikle İç Anadolu bölgesinde cereyan eden olaylara değinilmiştir. 1915 yılından önce Ermeni nüfusun fazla olduğu Tosya ilçesinde Ermeniler aşırılıklarını sürdürüp Türk halkına zulmetmişlerdir. Tosya'da yaşayan Türk kadınlarını kaçırap öldürmüşlerdir¹⁰⁸.

1915 Ermeni Tehcir Kanunu çıkmadan önce Osmanlı Ordusu içerisinde bir çok Ermeni asker bulunmaktaydı. Tehcir kanununun çıkması ve Ermenilerin aşırılıklarının artmasıyla Osmanlı Ordusu içerisindeki birçok Ermeni asker firar etti. Bu firari askerlerin büyük bir kısmı askeri teçhizat ve silahlarıyla firar ettiler. Silahlı bu firariler zaman kaybetmeden Ermeni çetelerine katıldılar. Firari Ermeni askerleri Osmanlı Devleti'nin iç düzeninin bozulmasında önemli bir etken oldular.

¹⁰⁷ Gnkur.Bşklığı, *ATASE Arş.* BDH, K: 44, D:207, F: 2-1

¹⁰⁸ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt II, ATASE Yay. Ankara 2005, s. 11.

Aynı zamanda firariler Osmanlı Ordusunun iç dengesinin sarsılmasına neden oldular.

1.Ordu kayıtlarına göre bu firarilerle Yozgat'a bağlı Sorgun kasabası çevresinde karşılaşıldı. Firariler Osmanlı jandarmasının takibi sonucunda etkisiz hale getirildi ¹⁰⁹.

Yozgat ve Sivas bölgelerinde bunun gibi bir çok firari Ermeni ve Rum askerlerinin oluşturduğu çeteler çevrede bulunan Türk halkına zulmetmiş, birçok Türk bu çeteler tarafından öldürülmüştür. 1.Ordu birlikleri ve jandarmalar bu çetelerin takipçisi olmuşlar, çetelerin dağılmalarını sağlamışlardır ¹¹⁰.

Ç. 3. ORDU KOMUTANLIĞI'NIN HAZIRLADIĞI RAPORLARDA ERMENİ MESELESİ

3. Ordu Komutanlığı 1915 yılında Doğu Anadolu Bölgesinde konuşlu idi.Ermeni isyanlarının, Ermeni mezaliminin en yoğun olarak yaşandığı bölgede Doğu Anadolu bölgesi olmuştur. Bu nedenle, 3. Ordu Komutanlığı ve ona bağlı birlikler Ermeni çeteleriyle yoğun olarak mücadele etmişlerdir. Sadece Ermenilerle değil Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla bu bölgede Ruslarla da muharebeler yapmıştır. Halen 3. Ordu birlikleri Doğu Anadolu bölgesinde konuşludur.

3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın hazırladığı raporlarda 1916 yılında Erzurum'da yapılan mezalim şu şekilde ifade edilmiştir: “*Düşman işgaline maruz kalan köylerden kaçan halka, düşmanın ve özellikle Ermeni askerlerinin pek canice ve vahşice davrandıklarını, çocuk ve kızları kaldırarak bilinmeyen bir tarafa götürdüklerini, mal ve canlarını yağmaladıklarını, zaman zaman katlettiklerini, ırza tecavüzün akla, hayale gelmeyecek derecede bulunduğunu söylemekte ve çeşitli kaynaklardan alınan bilgilerle de bu doğrulanmaktadır* ¹¹¹.”

¹⁰⁹ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt II, ATASE Yay. Ankara 2005, s. 49.

¹¹⁰ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt II, ATASE Yay. Ankara 2005, s. 61.

¹¹¹ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt II, ATASE Yay. Ankara 2005, s. 3.

Vehip Paşa' nın bir başka raporunda “*Ermeniler’in Müslümanlara uyguladıkları mezalim, güvenilir muhbirlerin son olarak bildirdikleri bilgiler aşağıda arz edilmiştir.*

1.İşgal edilen topraklarda kalıpta namusu ayaklar altına alınmadık Müslüman kadın ve kızına çok az rastlanır.

2.Gümüşhane’nin doğusundaki Teke köyünde iki Müslüman feci bir şekilde parçalanmıştır.

3.Tandırılık’ta 25 Müslüman, arabalar içinde kesilmiştir.

4.Gümüşhane’nin kuzeybatısındaki Zanca köyünün muhtarına işkence ettikten sonra kızının ırzına tecavüz edildiği gibi ertesi gün söz konusu köye gelen 15 Ermeni yine muhtarın kızına tecavüz etmişlerdir. Bu bilgileri veren muhbir Rum’dur¹¹².”

Ermeni askerleri mezalimin ötesinde Erzurum ve Erzincan bölgelerinde Türk halkına soykırım uygulamıştır. 3.Ordu Komutanlığı’nın Başkomutanlığa gönderdiği raporda Erzurum ve Erzincan şehirlerinin tam anlamıyla birer harabeye döndüğü, yakılmadık resmi bina ve konak kalmadığı, halkın oturduğu evlerin dahi yakılarak talan edildiği, her iki şehir içinde yakılmadık, kesilmedik ağaç bile kalmadığı ifade edilmiştir. Şehirlerin bu manzarasının dışında insanlara yapılanlar daha acı vericidir. Yol yapımı gerekçesiyle birçok Türk ve Müslüman erkek Sarıkamış istikametine götürülerek öldürülmüş, şehir merkezinde insanlar kuyulara atılmış, evlere doldurulup yakılmış, süngü ve kılıçtan geçirilmiş, karınları deşilmiş, ciğerleri çıkarılmış, kızlar ve kadınlar her türlü kötülüğe uğradıktan sonra saçlarından asılmışlardır. Canlarını kurtarabilen az sayıdaki insanımız da bu manzaradan dolayı ya cinnet geçirmiş ya da kısmen ölü gibi yaşamışlardır. Bu sayı Erzincan’ da 1500, Erzurum’ da 30.000 kadardır.

Erzurum’un kurtuluş tarihi olan 12 Mart 1918’den 20 Mart 1918 tarihine kadar geçen sürede Erzurum şehrinde 2127 Müslüman erkek cesedi bulunmuştur¹¹³.

¹¹² Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt II, ATASE Yay. Ankara 2005, s. 201.

¹¹³ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt II, ATASE Yay. Ankara 2005, s. 229.

Raporlardan anlaşıldığı üzere Erzurum ve Erzincan şehirlerinde Türk ve Müslüman halka karşı Ermeniler tarafından soykırım uygulanmıştır.

Ermenilerin yaptıkları mezalim insanlık tarihinde az görülür cinstendi. 31 Ocak 1918’de Erzincan’da Ermeni çete reisi Marat’ın emriyle 1500 Türk, telgrafhaneye ve büyük bir konağa toplandı. Ardından konak ve telgrafhane ateşe verildi. Yanmamak için pencereden atlayanlar da binaları sarmış olan Ermeniler tarafından kurşunlanmıştır. 31 Ocak 1918 gecesi bunun gibi öldürülen 1000’e yakın kadın ve çocuk da bulunmaktadır¹¹⁴.

Vehip Paşa, Erzincan’a girdiğinde karşılaştığı manzarayı şu şekilde ifade etmiştir: *“Erzincan’a girdim. Çardaklı Boğazı’ndan Erzincan’a kadar olan bütün köyleri bir kulübe bile sağlam kalmamak üzere tahrip edilmiş gördüm. Kasaba içinde ötede beride öldürülüp de henüz gömülmemiş bir çok cenaze toplattırıldı. Şehit edilen bu günahsız ve suçsuz halk arasında memeden kesilmemiş çocuklar, doksan yaşını geçmiş ihtiyarlar, parçalanmış kadınlar vardı”*¹¹⁵.

Ermeniler Erzurum ve Erzincan’da yaptıkları katliamın aynısını Bayburt’ta da yapmışlardır. 800 kadar Bayburtluyu kurşuna dizerek, süngüleyerek öldürmüşlerdir. Ermeniler Erzurum, Erzincan, Bayburt, Kars, Van gibi doğudaki bir çok şehri yakıp yıktıkları gibi bu şehirlerin yakınlarındaki ve yol güzergahındaki birçok köy ve kasabayı da yakarak adeta haritadan silmişlerdir.

2 Eylül 1917’de 36’ıncı Kafkas Tümenine iltica eden Rus Ordusu 156. Alay 12. Bölük Komutanı Teğmen Nikola’nın Ermenilerin Müslümanlara yaptıkları kötülükler hakkındaki dikkate değer ifadesi şu şekildedir. *“Rusların, Erzurum’da gösterdikleri muhalefet ve dikkate rağmen işgalin başlangıcında son derece önemli yağma ve katliam yapıldı.*

Namusuna tecavüz edilmedik ancak bir-iki yüz kız kaldı desem abartmış olmam.Şu olayı asla unutmam:Erzurum’un güneyinde bir mahallede bir eve giren

¹¹⁴ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt II, ATASE Yay. Ankara 2005, s. 187.

¹¹⁵ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt II, ATASE Yay. Ankara 2005, s. 191.

Ermeniler, genç bir anneyi direğe, babayı da diğer bir direğe bağlayıp, bunların, bir yaşında olan çocuklarını da sofa ortasına çaktıkları kazığa geçiriyorlar. Çocuğun cenazesini ben bizzat gördüm. Annesi delirmiş, Erzurum da başıboş geziyordu. Bu durumdan dolayı kadını evine almak istemeyen kocasını ,idareciler eve almaya mecbur ettiler.

Bizim Alayla Hasankale'ye gideceğimiz sırada, kasabanın doğusunda yol üzerinde rastladığım, insanlık için silinmez leke olan, utanç verici bir manzarayı istemeyerek söyleyeceğim. Cinsel organına kocaman bir kazık çakılmış olarak yerde yatar vaziyette bulduğumuz, güzel ve genç bir Türk kadının cenazesini, gözlerden uzak olacak şekilde yolun uzağına götürüp bıraktık.

Ermenilerin bu hareketleri, Müslüman Türklere karşı duydukları kinden çok yaratılışlarından kaynaklanmaktadır. Rus ordusundaki yolsuzlukların tamamını Ermeniler yapmışlardır. Meydana gelen kavga, hırsızlık, öldürme, fuhuş gibi olayların failleri mutlaka Ermenilerdir. Ruslarda bu düşüncededir. Herhangi bir Rus'a hatta Kazak'a ,Türk ile Ermeni mukayese ettirilirse, Türk'ü daha ılımlı, medeni ve saygıdeğer bulur .Ermenilerin bu hallerinden bıkmış olan Kazaklar, şayet bir Ermeni'ye تنها bir yerde rastlar ve yakalanmayacaklarını da akılları keserse hemen öldürürler. Rus ordusunda Ermeniler hakkında , istisnasız şu şekilde lanet okunduğunu duyarsınız:Ermeniler Cehenneme!¹¹⁶ ”

Ermeniler, Erzincan ve Erzurum'dan çekilirken geçtikleri her yerde katliamlar yapmışlardır. Erzurum'un Sarıkamış istikametinde bulunan ilçesi Hasankale'de bu günkü adıyla Pasinler'de korkunç katliamlar yapmışlardır. Ermeniler erkek , kadın ve çocukları kurşunlayarak, baltalarla keserek ve hançerleyerek öldürmüşlerdir ¹¹⁷.

¹¹⁶ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt II, ATASE Yay. Ankara 2005, s. 85.

¹¹⁷ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt II, ATASE Yay. Ankara 2005, s. 161.

Ermeni mezaliminin nedenli şiddetli ve acı verici olduğuna dair daha bir çok belge vardır. 3. Ordu Komutanlığı'nın tuttuğu kayıtlarda, yazışlarda bunu açıkça görmekteyiz.

1. 1. Kafkas Kolordusu ve Ona Bağlı Birlik Komutanlıklarınca Hazırlanan Raporlarda Ermeni Meselesi

Ermeni mezalimine karşı en önemli mücadeleleri 3. Orduya bağlı 1. Kafkas Kolordusu vermiştir. Bu kolordunun başına, Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında Albay Kazım Karabekir getirilmiştir. Albay Kazım Karabekir, Ermeni çetelerinin mezalimini bizzat kendisi takip ederek çetelerin aşırılıklarını önlemeye çalışmıştır. 16. 3. 1918 tarihli raporunda Ermeni eşkiyalarının Horasan'a geldiği, bir kısmının da Kargabazarı üzerinden Pasinler'e geçtiği görülmüştür. Bu eşkiyalara karşı Albay Kazım Karabekir kendi komutasındaki keşif birliklerinden rapor istemiştir ¹¹⁸. İstenilen bu raporla eşkiyanın hareketleri takip edilmiş ve müdahale edilmiştir.

Van Beyazıd çevresindeki Ermeni çetelerinin, Kötek - Sarıkamış yoluyla ilerledikleri, bunların durdurulması için Veli Baba köyü işgal emri ve Kötek istikametine gönderilen süvari alayının da bir piyade müfrezesi ile desteklenerek Kötek'e yaklaşan Ermenilerin durdurulması emri Kazım Karabekir tarafından verilmiştir ¹¹⁹.

Ermeni mezalimini bizzat kendisi gören Albay Kazım Karabekir raporunda, yaşanan manzarayı şu şekilde ifade etmiştir: *“Ermeni çetelerinin Erzincan ve civarında yaptıkları mezalime ve 20'inci asrın medeniliği ile bağdaşmayan kan dökücülerine, Aşkale'den Erzurum'a kaçarken daha fecilerini ekleyerek, Ekbertos'un mezalimini bile aratmışlardır. Merdivenköy'de 45, Aşkale'de*

¹¹⁸ Gnkur. Bşklığı, ATASE Arş., BDH,K: 4840, D:12,F: 3.

¹¹⁹ Gnkur. Bşklığı, ATASE Arş., BDH,K: 4840, D:12,18-1.8.

17, Tilkitepesi'nin 2 km güneyinde, haritada ismi yazılı olmayan Cinis köyünde 600 küsur nüfustan, 13'ü hariç olmak üzere, geri kalanının yakılmak, süngülenmek ve hamile kadınların karınları yarılarak çocukları kucaklarına verilmek suretiyle şehit edildiklerini arz ederim ¹²⁰.”

Ermeniler, Osmanlı Ordusundan kaçarken geride enkaz bırakmak için ellerinden geleni yapmışlardır. Erzurum'dan çekilen Ermeniler yol güzergahı üzerinde bulunan Mamahatun'dan 100, civar köylerden 200, toplam 300 Müslüman'ı süngü ve kurşuna dizerek şehit etmişlerdir ¹²¹.

Albay Kazım Karabekir 10 Mart 1918'de kolordu karargahını Alacaya taşıdığında, karşılaştığı manzarayı raporunda şu şekilde ifade etmiştir: *“Ermenilerin elinden kaçarak kurtulabilen 48 kişiden başka, iki odaya doldurarak öldürmeye teşebbüs ettikleri Müslüman halktan 278'ini şehit ve 42'sini, çoğunluğu ağır olmak üzere, yaralı buldum. Yaralıların tedavi ve istirahatlarına çalışılmaktadır. 278 şehit içinde, ırzlarına tecavüz edildikten sonra ciğerleri duvarlara asılmış genç kızlar, karınları deşilmiş hamile kadınlar, beyinleri süngülenmiş veya vücutlarına benzin dökülerek yakılmış çocuk ve erkeklerin oluşturduğu pek hazin manzara vardır* ¹²².” Başka bir raporunda 18.03.1918'de Varto'da, Türk askerleri tarafından çetelerin elinden alınınca, şehirde 26 Müslüman şehit edildiğini belirtmiştir ¹²³.

1. Kafkas Kolordusu ve ona bağlı birlikler 08.04.1918 tarihinde ileri bir harekate geçerek Van istikametinde ve diğer bir kol Sarıkamış-Kars istikametinde ilerlemeye başlamışlardı. Ermeniler 1.Kafkas Kolordusunun bu ileri hareketini haber alınca Beyazıd ve Kars istikametine çekilmişlerdir ¹²⁴.

¹²⁰ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt II, ATASE Yay. Ankara 2005, s. 147.

¹²¹ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt II, ATASE Yay. Ankara 2005, s. 213.

¹²² Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt II, ATASE Yay. Ankara 2005, s. 225.

¹²³ Gnkur.Bşklığı, ATASE Arş., BDH, K: 4840, D:12, F:18-17.

¹²⁴ Gnkur.Bşklığı, ATASE Arş., BDH, K: 4841, D:15, F:1a.

1. Kafkas Kolordusunun 9'uncu Tümeni ve ona bağlı birlikleri 1918 yılında Erzurum ve Kars illeri arasındaki bölgede konuşlu bulunmuştur. Bu bölgede Ermeni çetelerini takip etmişler ve bu çetelerin dağıtılması için muharebeler etmişlerdir. 19.03.1918 tarihinde 30 Ermeni atlısı Tahir hoca sırtlarından(Tahir köyü kuzeyi) 28. Alayın uç birliklerinden bir piyade takımına taarruz etmişlerse de nöbetçilerin erken fark etmesiyle çete geri püskürtülmüştür. Daha sonra çetenin güney doğu istikametinde kaçtığı tespit edilmiştir ¹²⁵. 9.Tümenin uç birlikleri Ermeni çetelerinin faaliyetlerine dair bir çok keşif yapmıştır.19.03.1918 tarihinde başka bir keşif kolunun yaptığı çalışmada Kötek köyünde iki yüz piyade Ermeni çeteci yüz kadarda atlı çetecinin olduğunu bildirmişlerdir ¹²⁶.

Ermeniler geri çekilirken en büyük darbelerinden birisini de erzak depolarını yakarak vermişlerdir. Hınıs, Hacı Ömer, Mescitli ambarlarını yakan çeteler Köprü köyünden Karakaya Dağının kuzey eteklerine kadar olan bölgedeki bütün köyleri yakarak Müslüman halkı katletmişlerdir ¹²⁷.

9. Tümenin 28. Alay birlikleri Erzurum - Kars arasında çok önemli keşif hareketlerinde bulunmuşlardır. Bu keşif birlikleri çetelerin yerlerini, hangi istikamette ilerlediklerini ve yaptıkları mezalimi 28. Alay Komutanlığına rapor etmişlerdir ¹²⁸. Toplanan bu istihbarat raporları 9. Tümen Komutanlığında toplanarak Ermeni çetelerinin yakalanmaları ve dağıtılmaları planlanmıştır. Bazen bu keşif birlikleri Ermeni çeteleriyle çatışmaya girseler de mevcutlarının az, teçhizatlarının yetersiz olması nedeniyle takviye birlik ihtiyacını hissederek çatışmalarını uzun tutmazlardı.19.03.1918 tarihinde Kötek Köyünü keşfe gelen birlik, köy içindeki Ermeni çetesiyle çatışmaya başlamış fakat çetenin mevcudunun 300'e yakın olması nedeniyle takviye birlik beklenmiştir ¹²⁹. Bu keşif birlikleri kendi keşif hareketleriyle ve çevre köylerde yaşayan Müslüman

¹²⁵ Gnkur. Bşklığı, *ATASE Arş.*, BDH, K: 4840, D:12, F:15-2, F:15-3.

¹²⁶ Gnkur. Bşklığı, *ATASE Arş.*, BDH, K: 4840, D:12, F:15-5.

¹²⁷ Gnkur. Bşklığı, *ATASE Arş.*, BDH, K: 4840, D:12, F:18-8, F:18-8a ve K:4840, D:12, F:18-9.

¹²⁸ Gnkur. Bşklığı, *ATASE Arş.*, BDH, K: 4840, D:12, F:15-7, F:15-7a ve K:4840, D:12, F:18-12.

¹²⁹ Gnkur. Bşklığı, *ATASE Arş.*, BDH, K: 4840, D:12, F:15-11, F:15-11a ve K:4840, D:12, F:15-12.

halktan edindikleri bilgileri de üst komutanlıklara bildirerek bölge için önemli istihbarat bilgileri toplamışlardır ¹³⁰.

2. 3. Orduya Bağlı (1. Kafkas Kolordusu Dışındaki) Birliklerin Raporlarında Ermeni Meselesi

3. Orduya bağlı diğer birlikler ve özellikle 2. Kolordu Komutanlığının raporları Ermeni mezalimini çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bayburt , Ermenilerden 21 şubat 1918 yılında kurtarılmıştır. Bayburt'a giren ilk birlik 2. Kolorduya bağlı 13. Kafkas Alayı olmuştur. Alay komutanı Yarbay Ahmet Rıza gördüklerini vahşet olarak nitelemiştir.

Bayburt içinde 400 konağın ve dükkanın yakıldığını. Bir çok kadın, çocuk ve erkek in dağıtılma bahanesiyle toplanıp zalimce yakıldığını, yakılan, süngülenen, kurşunlanan Müslümanların sayısının 250'yi geçtiğini ifade etmiştir ¹³¹.

2. Kolordu Komutanı Tuğgeneral Şevki Paşa raporunda yapılan mezalimi şöyle ifade etmiştir: “28 Ocak 1918 günü Gürcü, Ermeni ve Rumlardan oluşan 2000 kişilik bir çete Polathaneyi işgal etmişler, çevrede çadırlar kurmuşlar ve buradaki Müslümanları vahşice katletmişlerdir. Müslüman kadınların başlarını kesmişler, yüzlerini parçalamışlar ve erkeklerle kadınların parçalanmış cesetlerini ve çeşitli uzuvlarını, çok alçakça ve utanç verici bir şekilde teşhir etmişlerdir ¹³².”

“1 Mart 1918 tarihinde Ermeniler Tazegül köyü halkından 30 kadar kadın ve çocuğu katletmişler, 15 gün önce 25 kadar erkeği bilinmeyen bir yere götürmüşler ve köyün bir kısmını yakmışlar ¹³³.”

Yapılan bunca zulme, mezalime karşı Türk Ordusu olaylara karışan Ermenileri Ermeni devletine iade etmiştir. 20 Kasım 1918 tarihli 9. Ordu komutanı

¹³⁰ Gnkur. Bşkılığı, ATASE Arş., BDH, K: 4841, D:15, F:8.

¹³¹ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt II, ATASE Yay. Ankara 2005, s. 150.

¹³² Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt II, ATASE Yay. Ankara 2005, s. 155.

¹³³ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt II, ATASE Yay. Ankara 2005, s. 221.

Şevki Paşa imzalı raporda Erzurum faciasına karışan 28 Ermeni mahkumun Erivan'a sevk ve iade edildiğini bildirmektedir ¹³⁴.

E. 4. ORDU KOMUTANLIĞI'NIN HAZIRLADIĞI RAPORLARDA ERMENİ MESELESİ

4. Ordu Komutanlığı ve ona bağlı birlikler Arap yarım adasının batı bölgesinde konuşlu idiler. Bu bölge Ermenilerin çok yoğun olarak yaşadığı bir bölge değildi. Bölgedeki Ermenilerin ve özellikle başka yerlerdeki Ermenilerin bu bölgeye sevkleri 4. Ordu nezaretinde olmuştur.

4. Ordu Komutanlığı diğer Türk Ordu Komutanlıkları gibi Ermeni meselesinde çok hassas davranmıştır. Daha tehcir kanunu çıkmadan önce gerek ihtilalci gerek itaat eden herhangi bir Ermeni'ye Müslüman halktan saldırı olursa eşkıya gibi değerlendirilip sürüleceği Halep Valiliğine bildirilmiştir ¹³⁵. Halep Valiliğine gönderilen bu yazıyla Ermenilerin can ve mal güvenliğine gösterilen hassasiyetin belgesidir. Bunun gibi bir çok belge mevcuttur.

4. Ordu Komutanlığının 23 Ekim 1915 tarihli yazısında Ermenilerin güneye sevkleri sırasında genel muayeneden geçirilip hasta olanların bulundukları yerlerde tutulmaları, sağlıklı olanların sevk edilmeleri emredilmiştir ¹³⁶. 4. Ordunun 4 Nisan 1917 tarihli bir başka emrinde Ermenilerin sevinde kullanılan trenlerin bulaşıcı hastalıklara zemin olmaması için önlemler alınmıştır. 4. Ordunun oluşturduğu bir sağlık müfrezesi kendi bölgelerindeki trenlerin dezenfekte edilmesi için görevlendirilmiştir. Temizliğin ne şekilde yapılacağı da en ince ayrıntısına kadar talim atlandırılmıştır ¹³⁷. Sevk edilen Ermenilerin hasta olması

¹³⁴ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt II, ATASE Yay. Ankara 2005, s. 291.

¹³⁵ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt VII, ATASE Yay. Ankara 2008, s. 3.

¹³⁶ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt VII, ATASE Yay. Ankara 2008, s. 15.

¹³⁷ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt VII, ATASE Yay. Ankara 2008, s. 119.

durumunda ilaçları 4. Ordu tarafından karşılanacağı ve hastalarında her gün askeri doktorlarca muayene edilmesi gerektiği de belirtilmiştir ¹³⁸.

Ermenilerin sevk esnasında iaşe sıkıntılarıyla karşılaşabilecekleri düşünülerek, Pozantı-Halep hattı üzerinden sevk edilen Ermenilerin bu hat üzerinden sevk edilen askerler gibi düşünülüp ikmal ve iaşelerinin buna göre yapılması 4. Ordu Komutanlığınca sağlanacaktır. ¹³⁹

4. Ordu bu bölgede aynı zamanda istihbaratı bilgiler toplamış yada komutanlıktan belli konularda bilgi toplanması istenmiştir. 4. Ordunun bulunduğu bölgede Ermeni kökenli Bogos Nubar Paşanın başkanlığında kurulan cemiyetin faaliyetlerinin takip edilmesi istenmiştir ¹⁴⁰.

13 Nisan 1916 tarihli 4. Ordu komutanlığı telgrafında Maraş'ta 15.000 ve bağlı merkezlerde de hemen hemen bu sayıda Ermeni'nin varlığı sabittir. İlk isyanın burada çıkması ve isyanın bastırılmasında asker sevki ilk buraya olmuştur. 4.Ordu Komutanı Ahmet Cemal Paşa Ermenilerin sevkini biran önce başlamasını ve sevk esnasında Ermenilerin iaşelerinin temini ile namus ve canlarının korunmasını sağlayacağını ifade etmiştir ¹⁴¹.

Ermenilerin sevkleriyle ilgili bir başka raporda Dört Yol ve Hasanbeyli'deki Ermenilerin sevki için 4. Ordu birlikleri hazırlıklarını yapmışlar, sevkıyatı yapılacak Ermenilerin Halep'e yerleştirilmeleri konusunda Halep vilayetinden yardım istenmiştir ¹⁴².

4. Ordu kendi bölgesinde vuku bulan Ermeni olaylarına karşı da gerekli tedbirleri almıştır. Urfa amele taburunda bulunan Ermenilerin kendi yüzbaşılarını

¹³⁸ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt VII, ATASE Yay. Ankara 2008, s. 137.

¹³⁹ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt VII, ATASE Yay. Ankara 2008, s. 19.

¹⁴⁰ Gnkur.Bşklığı, ATASE Arş., BDH, K: 13, D: 63, F:5.

¹⁴¹ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt VII, ATASE Yay. Ankara 2008, s. 107.

¹⁴² Gnkur.Bşklığı, ATASE Arş., BDH, K: 13, D: 63, F:6.

ve çevrelerindeki Müslümanları katletmeleri üzerine gerekli görülen sayıda bölük bölgeye sevk edilmiştir ¹⁴³.

Ermeni mezaliminin yoğun olarak yaşandığı Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti bu zalim milletin çocuklarına karşı şefkatle davranmıştır.

2. Ordu Komutanlığı tarafından 1000'e yakın Ermeni yetim İstanbul'a gönderilmiştir. Bu yetimlerin iâşesi ve sıcak yemek verilmesi sorumluluğu 4.Ordu Komutanlığına verilmiştir. Yetimlerin seyahat esnasındaki tüm sağlık önlemlerinin alınması 6. Kolordu Asker Alma Başkanlığı Baştabipliğince yapılmıştır ¹⁴⁴.

F. TEHCİR KANUNU

Vakt-ı seferde (savaş sırasında) icraat-ı Hükûmete karşı gelenler için cihet-i askeriyece (askerî yönden) ittihaz olunacak tedabir (alınacak olan tedbirler) hakkında kanun-ı muvakkat. (geçici kanun)

Madde 1. Vakt-ı seferde ordu ve kolordu ve fırka (tümen) kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahâli tarafından herhangi bir suretle evamir-i Hükûmete (hükûmetin emirlerine) ve müdafaa-ı memlekete (ülkenin savunmasına) ve muhafaza-ı asayise müteallik (iliskin) icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silâhla tecavüz mukavemet görürlerse, derakap (hemen) kuvve-i askeriye (askerî güçler) ile en siddetli surette te'dibat yapmaga (akıllarını baslarına getirmeye) ve tecavüz ve mukavemeti (direnmeyi) esasından imha etmeye (yok etmeye) mezun (görevli) ve mecburdurlar.

Madde 2. Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları, icabat-ı askeriyece (askerliğin gerektirdiği kurallara) mebnî (dayanarak) veya casusluk ve hiyanetlerini

¹⁴³ Gnkur.Bşklığı, ATASE Arş., BDH, K: 13, D: 6, F:8.

¹⁴⁴ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt VII, ATASE Yay. Ankara 2008, s. 133.

hissettikleri kurâ (köyler) ve kasabat (kasabalar) ahâlisini münferiden (tek olarak) veya müctemi'an (toplularak) diger mahallere sevk ve iskân ettirebilirler.

Madde 3. _sbu kanun tarih-i nesrinden mu'teberdir. (yayın tarihinden itibaren yürürlüğe girer)

Madde 4. _sbu kanunun mer'iiyet-i ahkâmına (hükümlerini yürütmeye) Baskumandan Vekili ve Harbiye Nazırı memurdur.

Meclis-i Umumînin (Genel Meclisin) ictima'ında (toplantısında) kanuniyeti teklif olunmak üzere isbu lâyiha-ı kanuniyenin (kanun metninin) muvakkaten (geçici olarak) mevki'-ı mer'iiyete (yürürlük mevkiine) vaz'ını (koyulmasını) ve kavanin-i Devlete (Devletin kanunlarına) ilâvesini irade eyledim. (emir buyurdum)13 Receb 1333, 14 Mayıs 1331

Mehmed Resad

Sadrazam Baskumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Mehmed Said Enver ¹⁴⁵.

¹⁴⁵ Meltem Uluada, *Geçmişten Günümüze Ermeni Meselesi ve Sözde Soykırımın Uluslararası Kriterler Açısından Değerlendirilmesi*, (Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslar Arası ilişkiler Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006, s. 60.

G. TEHCİRİN AYRINTILI PLANLANMASIYLA İLGİLİ GENELGELER

ERMENİ AHALİNİN SEVK YERLERİNİN BİLDİRİLMESİ

Tahliyesi kararlaştırılan Ermenilerle meskün köy ve kasaba ahalisinin isim ve miktarları ile nerelere sevk edileceklerinin bildirilmesi.

24 Haziran 1915

Bab-1 Ali
Dahiliye Nezreti
İskan-ı Aşayir ve Muhacirin
Müdüriyeti

Şifre

Mamuretülaziz, Trabzon, Sivas Vilayati ‘yla Canik Mutasarrıflığı ‘na
Tahliyesi takarrur eden Ermenilerle meskün köy ve kasabalar esami ve mevaki’iyle
ahalisi mikdarının ve ne tarikla nerelere sevk edileceğinin ve bu babdaki malumat ve
mütalaalarının seri’an iş’arı ¹⁴⁶.

Fi 11 Haziran sene (1)331

Nazır namına

Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşına girmesiyle ülkede seferberlik ilan edilmiş. Eli silah tutan erkekler askere alınmaya başlanmıştır. Savaş şartları ordu ihtiyaçlarını artırmış, Anadolu erkek nüfusunun tamamına yakını silah altına alınmış. Anadolu asayiş küçük jandarma birliklerine bırakılmıştır. Böyle bir

¹⁴⁶ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı*, BDAGM Yay. Ankara 2007, s. 174.

ortamda Anadolu'da özellikle doğu bölgelerde Ermeni çetelerinin terör hareketlerine Osmanlı Devletinin teamülü kalmamıştır. Orduları cephede savaşırken kendini arkadan vuranlara karşı gerekli tedbirleri almak istemiştir. Bu tedbir Tehcir Kanununu ortaya çıkarmıştır. Tehcir Kanunu neticesinde Osmanlı Devleti tebaası olan Ermenilerin mağdur olmaması için ayrıntılı olarak çalışmış. İsim isim Ermenilerin nasıl, nereye sevk edileceği ayrıntılı olarak planlamıştır. Yukarıda ki Osmanlı Arşiv belgesi de bunun en önemli kanıtıdır.

Savaş esnasında kendine kötülük eden, arkadan vuran Ermenilere Osmanlı devleti kendini savunmak bu tür terör hareketlerini engellemek için Ermenileri güvenli ve planlı bir şekilde sevk ve iskana tabii tutmak istemiştir.

ERMENİ ÇOCUKLARININ YETİMHAANELERE YERLEŞTİRİLMESİ

Yerleri değiştirilen veya uzaklaştırılan Ermenilerin on yaşından küçük çocuklarının yetimhanelere yerleştirilmeleri için vilayetlerde ne kadar çocuk olduğunun ve münasip bina bulunup bulunamayacağının bildirilmesi

26Haziran1915

Maarif-i Umumiye Nezareti

Kalem-i Mahsus

Hususi Numara: 327

Umumi Numara: 194195

Dahiliye şifresiyle kapadılacaktır
Mahremdir

Diyarbakır,Adana,Haleb,Trabzon,Erzurum,Sivas,Bitlis,Mamuretülaziz, Van
Vilayetleri 'yle,Maraş-Mutasarrıflığı'na

Mevki 'leri tebdil veya birer suretle teb 'd edilen Ermenilerin on yaşından dün çocuklarını dürüleytim te'sisiyle veya mü'esses darüleytümlara celb ile talim ve terbiye etmek mutasavver olduğundan bunlardan vilayet dahilinde ne kadar çocuk bulunduğunun ve orada darüleytam te' sisi için münasib bina bulunup bulunamayacağının acilen iş'arı ¹⁴⁷.

Fi 13 Haziran sene [1]331

Marif Nazırı

Şükrü

¹⁴⁷ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı*, BDAGM Yay. Ankara 2007, s. 175.

Osmanlı Devleti Ermenilerin sevk ve iskanında en ince ayrıntıyı dahi düşünmüştür. Çünkü Ermeniler Osmanlı Devleti'nin tebaasıdır, ülkenin bir parçasıdır. Devlet Ermenilere karşı asla sırtını dönmek gibi bir politika izlememiştir. Ermenileri Devlet sahiplenmiştir. Ermeniler Osmanlı devletini oluşturan halklardan biriydi. Devlet bu düşünceyle kendi halkını iddia edildiği gibi yok etme, bilerek kıyıma uğratma politikasında asla olmamıştır.

İngiliz yazar Arnold Tonybee 1915-1916 yıllarında İngiltere Hükümeti emriyle ve kendisinin beyan etmesiyle Osmanlı Devletine karşı propaganda kitabı hazırlamıştır. Bu propaganda kitabı Mavi kitap olarak adlandırılmıştır. İngiltere Osmanlı Devleti gibi birkaç devlete karşıda farlı konularda mavi kitaplar hazırlatmış ve bastırmıştır. Arnold Tonybee ve James Bryce hazırladığı Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916 adlı kitap da Osmanlı Devletinin Ermenilerin sevk ve iskanında Ermenilere katliam uyguladıkları, Ermenilere mezalim yaptıklarını her sayfasında işlemiştir.

Küçük çocukların Müslüman halk arasında paylaşıldığı,¹⁴⁸ ateşe atılarak yakıldığını iddia edilmiştir¹⁴⁹. Bu iddialar Türk ve Müslüman Osmanlı tebaasının karalamaya yöneliktir. Oysa Osmanlı Devleti yukarıdaki belgede olduğu gibi 10 yaşından küçük çocukların sevk ve iskan sürecinde mağdur olmaması için çalışmıştır. Vilayetlere gönderilen genelgeyle 10 yaşından küçük Ermeni çocuklar tespit edilmeye çalışılmış, bu çocuklar uygun yetimhanelere yerleştirilip mağduriyetlerinin giderilmesi sağlanmıştır.

Bu ve buna benzer belgeler Osmanlı Devleti'nin sevk ve iskanı insancıl bir şekilde yapma gayretini göstermektedir.

¹⁴⁸ Arnold Tonybee-James Bryre, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, cilt I, s. 250.

¹⁴⁹ Arnold Tonybee-James Bryre, *a.g.e.*, s. 252.

ERZURUMDAN ERMENİ SEVKİYATININ EMNİYET İÇİNDE
YAPILMASI

Erzurum Vilayeti dahilinden ihraçlarına başlanılan Ermenilerin
güvenliklerinin temin edilerek sevklerine devam edilmesi
26 Haziran 1915

Bab-ı Ali
DahiliyeNezreti
Emniyet-iUmumiye-Müdüriyeti
Kalem-i,Hususi:4578

Şifre
Mahrem ve Müte'cal

Erzurum Vilayeti 'ne

C. 11 Haziran sene 1331. İhracılarına teşebbüs olunan Ermenilerin te'hir-i sevkleri bittab' kabil değildir. Binaenaleyh sevklerine kema-fi's-sabık devam edilmesi ve maamafih gerek eldeki mevcut kuvvetle ve gerek inde'liktiz ordudan isti 'ane ile muhafazalarına itina olunması ¹⁵⁰.

Fi 13 Haziran sene 1331

Nazır

¹⁵⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı*, BDAGM Yay. Ankara 2007, s. 176.

Ermenilerin sevk işlemleri planlı ve programlı olarak yapılmaya çalışılmıştır. Tren yollarının bulunduğu güzergahlarda sevkiyat trenlerle yapılmıştır. Tren yollarının bulunmadığı güzergahlarda sevkiyat yük hayvanlarıyla yaya olarak yapılmıştır. Yaya intikallerde de tren yolu güzergahına ulaşp, intikalin geri kalan kısmının trenler vasıtasıyla yapılmaya çalışılmıştır.

Her iki intikal şeklinde de Osmanlı Devleti Ermeni tebaanın güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. Vilayetlere ve askeri birliklere gönderdiği genelgelerle yol güvenliği jandarma birlikleri yada ordu birliklerince alınmıştır. Anadolu'nun iç bölgelerinde güvenlik işi küçük jandarma birliklerince alınırken, Adana, Hatay, Maraş bölgelerinde sevkiyatın güvenliğini 4. Ordu Komutanlığı'na verilmiştir. Yol güvenliğinin alınmasıyla ilgili yüzlerce örnek belge vardır. Yukarıdaki belge bunlardan biridir.

Osmanlı Devleti Ermenilerin sevkiyatında onların güvenliğini kesinlikle sağlamaya çalışmıştır. Fakat I. Dünya Savaşının değişik cephelerde hızla devam etmesi, Anadolu içlerinde bulunan askeri birliklerin sınırlara kaydırılması hatta asayiş için cephe gerisine bırakılan jandarma birliklerinin de zaman zaman cephelere kaydırılması Anadolu da asker ve jandarma sayısını azaltmıştır. Bu da asayişin sağlanmasında bazı problemleri doğurmuştur. Sevkıyat esnasında da jandarma birliklerinin yetersiz kalmasının sebebi de budur. Bu yüzden sevkıyat da bazı Kürt ve Arap aşiretlerinin Ermeni kabilelerine saldırılarına gerekli müdahaleler yapılamamıştır.

Osmanlı Devleti'nin sevkiyatın güvenliğini ayrıntılı planlaması ve bunun için gerekli tedbirlerin alınması birkaç kez lokal olaylarla sekteye uğrasa da genelde sevkıyatlar güvenli bir şekilde yapılmıştır.

SAHİPSİZ ERMENİ ÇOCUKLARININ DURUMU

Mamuretülaziz Vilayeti dahilinde sahipsiz bulunan Ermeni çocuklarının
bulundukları mahallerde kalmalarının uygun görüldüğü

26 Haziran 1915

Bab-ı Ali

Dahiliye Nezreti

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti

Kalem-i Hususi: 4573

Mahrem

Mamuretülaziz Villayeti ‘ne

C. 12/13 Haziran sene [1]331. İş’r olunan sahipsiz Ermeni çocuklarının
şimdilik bulundukları mahallerde kalmaları münasibdir ¹⁵¹.

Fi 13 Haziran sene 1331

Nazır

¹⁵¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı*, BDAGM Yay. Ankara 2007, s. 176.

SEVK EDİLEN ERMENİLERİN MALLARININ MUHAFAZA EDİLMESİ .

Nakillerine karar verilen Ermenilerin mallarının koruma altına alınmasına ilişkin talimatnmenin vilayet ve mutasarrıflıklara gönderildiği
27 Haziran 1915

Bab-ı A1i

Dahiliye Nezreti

İskan-, Aşayir ve Muhacirin

Müdüriyeti

Şifre

Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz Vilyatı 'yla, Canik Mutasarrıflığı 'na

Nakil ve sevkleri takarrur eden Ermenilerin beraberlerinde götüremeyecekleri emval-i menküle ve gayr-ı menkülenin suret-i idare ve muhafazası hakkındaki talimüname posta ile derdest-i irsal olduğundan şimdilik emval-i mevcudenin taht-ı muhafazaya aldırılması.¹⁵²

F 14 Haziran sene [1]331

Nazır namına
(İmza)

¹⁵² *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı*, BDAGM Yay. Ankara 2007, s. 178.

Sevk ve iskana tabi tutulan Ermenilerin geride bıraktıkları taşınmaz mallar Osmanlı devletince güvence altına alınmıştır. Mavi Kitap da bahsedildiğinin aksine taşınmaz mallar olarak sayabileceğimiz evler ve arsalar Müslüman halk tarafından sahiplenilmemiştir ¹⁵³. Yukarıdaki belgede olduğu gibi Ermenilerin geride bıraktıkları taşınmaz mal ve mülkler Devletçe koruma altına alınmıştır.

İSKAN EDİLECEK ERMENİLERE ÖDENEK SAĞLANMASI

İskan edilecek Ermeniler için nakdi havale muamelesinin tamamlandığı ve tahliye edilen köylere iskan edilmek üzere muhacir sevkiyatının yapılacağı.

3 Temmuz 1915

Bab-ı Ali
Dahiliye Nezareti
İskan-ı Aşayır ve Muhacirin
Müdüriyeti
46

Şifre

Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa Hazretleri 'ne

C. fi 16 Haziran sene [1]331. Ermenilerin beyan olunan nisbet dairesinde mülhakata tevzi ve müteferrikan iskanları muvafık olduğundan hemen muamelat-ı

¹⁵³ Arnold Tonybee-James Bryre, *a.g.e.*, s. 152.

iskaniyelerine başlanılmak üzere şimdilik yirmi bin liralık nakd havale muamelesi derdest-i ikmaldir. Tahliye edilen köylerde iskan edilmek üzere de peyderpey muhacir sevk edilecektir. Keyfiyet,Haleb Vilayeti'nede bildirilmiştir¹⁵⁴.

Fi 20 Haziran sene [1]331

Nazır namına

Ermenilerin iskanları belli bir planlama dahilinde olmuştur. Osmanlı Devleti Ermenilerin Yeniden kendine zarar vermesini engellemek için Ermenileri farklı bölgelere yerleştirmeyi planlamıştır. İskanda esas Ermenilerin çoğunluk oluşturmalarını engellemek ve dağınık bir şekilde iskan ettirmek esastı. Bunun için Osmanlı Devleti Ermenilerin demir yollarından uzakta olan yelere yerleştirmek istemiştir. Bunda esas demir yollarından 50 km uzakta yerleşim yeri oluşturmaktı. Yerleşim yerindeki ermeni nüfusu da 50 hanenin altında tutmayı amaç edinmiştir.

İskan esnasında Ermenilerin iâşesinde her hangi bir problem olmaması için Osmanlı Devleti özel ödenekler planlamıştır. Yukarıdaki belgede 4. Ordu bölgesinde iskan edilecek Ermenilerin iâşe, ihtiyaçları için Osmanlı Hükümeti 4. Ordu Komutanı Cemal Paşaya 20 bin lira gönderdiğini ifade etmiştir. Ermeniler iskan esnasında mevcut para ve mallarının yağmalandığını iddia etse de¹⁵⁵ Osmanlı Devleti tebaası Ermenileri koruyucu ve kollayıcı bir tavır içinde olmuştur.

¹⁵⁴ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı*, BDAGM Yay. Ankara 2007, s. 186.

¹⁵⁵ Arnold Tonybee-James Bryre, *a.g.e.*, s. 255.

KIŞ SEBEBİYLE KİMSESİZ ERMENİ KADIN VE ÇOCUKLARIN SEVK EDİLMEMESİ

Kış sebebiyle kimsesiz Ermeni çocuk ve kadınların sevk edilmeyerek münasip köylere dağıtılmalarına dair Mamuretülaziz Valisi Sabit Bey'e çekilen telgraf.

25 Kasım 1915

Bab-ı Ali

Dahiliye Nezareti

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti

Hususi: 98

Mamuretülaziz Valisi Siibit Bey 'e

Ermenilerden erkekleri bulunmayan nisvan ve sıbyanın kış hükmünü icraya başladığı şu sırada mesafat-ı ba'ideye sevkleri pek çok müşkilatı da'ı olacağı görüldüğü ve her kafiye mu'temed memurların terkifiyle bunların muhafazaları adimü'l-imkan bulunduğu Hey'et-i Tahkikiye Riyaseti'nden bildiriliyor. Kimsesiz nisvan ve sıbyanın sevk edilmeyerek 9 Haziran sene (1)331 tarihli ve 4530 numaralı şifre telgrafnameye göre münasib köylere tevzi' edilmeleri muktezidir ¹⁵⁶.

Fi 12 Teşrin-iSani sene 1331

Nazır

Talat

Ermeni propaganda kitabı Mavi Kitap da Ermeni kadınlarına sevk esnasında çok kötü davranıldığını, Ermeni kadınlarının tecavüze uğradığı, feci

¹⁵⁶ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı*, BDAGM Yay. Ankara 2007, s. 321.

şekilde öldürüldüğü iddia edilmiştir ¹⁵⁷. Yine küçük çocukların öldürüldüğü kaçırıldığı yollarda yarı çıplak yürüdüğü, yorgunluktan öldükleri ifade edilmiştir ¹⁵⁸.

Türk milleti tarihin hiçbir anında kadın ve çocuklara şiddet uygulamayan bir millet olmuştur. Osmanlı Devleti de masum, kimsesiz kadın ve çocukları sevkıyatın dışında tutarak onları koruma altına almıştır. Yukarıda ki Osmanlı Arşiv belgesi de bunun en önemli kanıtıdır.

¹⁵⁷ Arnold Tonybee-James Bryre, *a.g.e.*, s. 262.

¹⁵⁸ Arnold Tonybee-James Bryre, *a.g.e.*, s. 171.

NAKLEDİLEN ERMENİLERİN BORÇLARI

Nakledilen Ermenilerin menkul ve gayr-ı menkul mallarının satılarak borçlarının ödenmesi ve kalan meblağın sahiplerine iadesi hakkındaki kanunun neşredilmek üzere olduğu; söz konusu mallar ile hazinenin hukukunu korumak amacıyla gidenlerden alacağı olan kişilerle alacak miktarını gösteren cetvellerin hazırlanması

24 Ağustos 1915

Bab-A1 i
Dahiliye Nezreti
Iskan-ı Aşayir ve Muhacirini Müdüriyeti
İstatistik Şubesi
Umum: 485

Şifre

Adana,Erzurum,Ankara,Bitlis,Haleb,Diyarbakır,Hüdavendigâr,Sivas,Trabzon, Mamuretülaziz, Konya Vilayati'yla, İzmit, Eskişehir, Urfa, Canik, Karesi, Kayseri, Karahisar-ı,Sahib,Niğde,Maraş Mutasarrıflıkları 'na, Adana, Haleb, Sivas, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Canik, İzmit, Karesi Emvdl-i Metrake Komisyon Riyasetleri'ne

Nakledilen Ermenilerin emval-i menkûle ve gayr-ı menkûlelerini bedel-i misliyle iştira ve istimlak ile esman-ı baliğasından düyunat-ı mahkûmeleri te'diye edildikten sonra mütebakisinin ashabına iadesi devletçe,takarrur etmiş ve bu babda bir kanun-ı mahsus'da derdest-i neşr bulunmuş olduğundan hükümete intikal etmiş olan emval ve emlak-i mezkûrenin muhafaza ve hukuk-ı hazinenin vikayesi ve gidenler hakkında vuku bulacak deyn ve ayn müdde 'ayatı bilahare tasfiye edilmek üzere şimdilik nev' ve mikdar-ı müdde 'a ile müdde'i ve müdde'a aleyhin esamisini mübeyyin cedvellerin ihzarı¹⁵⁹.

Fi 11 Ağustos sene 1331

Nazır

¹⁵⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı*, BDAGM Yay. Ankara 2007, s. 224.

Sevk ve iskana tabi tutulan Ermenilerin Devlete ve halka olan borçları Osmanlı Devleti tarafından ayrıntılı planlanarak çözüme kavuşturulmuştur. Borcu olan ve sevk edilecek Ermeni, taşınır taşınmaz mallarını borcunu ödeyecek miktarda satarak borcu ödenmesi sağlanmıştır. Geriye kalan malları ise Ermenilere iade edilmiş, taşınmaz malları da Devletçe koruma altına alınmıştır. Yukarıda ki belge bu, işin hangi vilayetlerde yapıldığını ve Devletin bu işe vermiş olduğu önemi göstermektedir.

H. ERZURUM - KARS İLLERİ ÇEVRESİNDE ERMENİ MEZALİMİ

I.Dünya Savaşının başlamasıyla Ruslar Kafkasya'dan güneye doğru harekate başlamış, 1916 yılında Rus birliklerince işgal edilmiştir. Erzurum ve çevresine yerleşen 1. Rus Kolordusu Ermeni ve Türkler arasında oluşabilecek çatışmalara karşı düzenlemeler yapmıştır. 1. Kolordu Komutanı General Kalkin Ermenilerin ve askeri bir birlikte bulunmayan Ermenilerin Erzurum'a girmelerine müsaade etmemiştir.¹⁶⁰ Fakat Bolşevik İhtilaliyle bu engelleme kalkmıştır. 1917 yılının ilk bahar aylarında Ermeni askerlerin çoğunluğunu oluşturan bir grup Erzurum'daki Müslümanların ev ve iş yerlerini arayarak, ellerindeki silahları toplamışlardır. Silahların toplanmasından sonra da Ermenilerin Türklere karşı zulümleri başlamıştır. Yapılan katliamlarda çocuk, kadın, ihtiyar ayrımı yapılmamıştır.

Erzurum ilçesi Ilıca'da Ermenilerden kaçamayanlar boyunları kör bıçakla lime lime kesilmiş dolu olduğu. Rus Ordu Komutanı Odiselidse tarafından rapor edilmiştir. Ilıca camisinin avlusu yerden 1.5 m yüksekliğinde kadın, çocuk ve ihtiyar ceset tepeleriyle doluydu. Kadın cesetleri tecavüze uğramış durumdaydı¹⁶¹.

¹⁶⁰ Yarbay Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım*, Genelkurmay ATASE Yay. 2007, s. 5.

¹⁶¹ Yarbay Tverdohlebov, *a.g.e.*, s. 8.

Rus askerlerinin İhtilalle beraber kademeli olarak Erzurum'dan geri çekilmeleri Ermenileri yüreklendirmiştir. Ermeniler askeri emir komutadan sıyrılmalarıyla beraber yaptıkları vahşeti artırmışlardır.

12 Şubat 1918 de Ermeni asker kalabalığı Erzurum tren garında 10 veya 12 silahsız Türkü sebepsiz yere kurşuna dizmişlerdir ¹⁶². 17 Şubat 1918 de Ermeni çeteci Antranik Erzurum'a gelmiştir. Onun gelmesiyle Tepe köyde yaş cinsiyet ayrımı yapılmadan tüm silahsız sivil halk katledilmiştir ¹⁶³.

Antarnik Rus üniforması altında Erzurum Türk halkına sistematik olarak sindirmek istemiştir. Erzurum ve Erzuruma yakın çevre köylerde Türk halkı demir yollarında çalıştırılmak bahanesiyle toplanıp ıssız bölgelere götürülüp katledilmişlerdir.

12 Şubat 1918 yılında türk Ordusunun Erzincan'dan başlattığı hareketle Erzincan, Bayburt, Erzurum, Kars ve Ardahan bölgesindeki Ermeniler Türk sınırının ilerisine atılmıştır. Harekat 1918 in Mayıs ayının sonuna kadar sürmüştür.

Kars, Ardahan ve Batum 1878 Berlin Antlaşmasıyla Rusya'da kalacaktı. Ruslar bu tarihten 25 Nisan 1918 e Kadar hüküm sürmüşlerdir. Kars, Ardahan ve Batum bölgesi Ruslar için son derece stratejikti bu bölge Rusya'nın güneye açılan kapısı konumundaydı. Rusya bu stratejik bölgede 40 yıl hüküm sürmüştür.

Kars bölgesinde Ermeniler, Türkler, Kürtler, Rumlar, Çerkezler ve Azeri Türkleri yaşamaktaydı. Özellikle Ermeni köyleri, Kürt Köyleri ve Türk Köyleri birbirine sınır olarak bulunmaktaydı. Sarıkamış İlçesinde oturan 1931 doğumlu Nüfil Kaya dayısının anlattığı bilgileri şu şekilde aktarmıştır. “*Ermenilerle*

¹⁶² Yarbay Tverdohlebov, *a.g.e.*, s. 21.

¹⁶³ Yarbay Tverdohlebov, *a.g.e.*, s. 23.

Müslüman halk etle tırnak gibiydiler. I. Dünya savaşının başlamasından sonra Karakilise köyü, Ermenilerinden üç kişi Çengili Köyü, yakınlarında ölü olarak bulunur. Bu olay Ermeni ve Müslümanlar arasında husumetin başlangıcı olur. Daha sonra çevre köylerdeki Ermeniler ve Muştan gelen Ermeni çeteleriyle Odalar Köyü çepeçevre sarılır. Sarılan köy halkı bir kısmı büyük bir samanlığa kapatılmış. Bir kısmı da kılıçtan geçirilir. Samanlığa kapatılan Müslümanların üzerine, sırtına yağ dökülmüş ve yakılmış manda salınmıştır. Samanlıkta bulunan Müslümanlar ezilerek ve yanarak feci şekilde can vermişlerdir¹⁶⁴.” Kızılvören, Kozlu, Camışlı köylerinde de bu şekilde katliamlar yapılmıştır. Kars Sarıkamış ilçesinde oturan Nüfil Kaya’nın “Ermenilerle Müslümanlar etle tırnak gibiydi.” Cümlesini destekleyen başka bir kişide Gecikmez (Hopvören) Köyü muhtarı 61 yaşındaki Binali Çetinkaya’dır. Binali Çetinkaya’nın dedesinin ve aile büyüklerinin anlattıklarına göre Gecikmez köyü 1914 öncesi Ermeni Köyü’dür. Bu köyde bulunan camii eski bir Ermeni Kilisesidir¹⁶⁵. Kilise 1910 yılında Müslüman ahalinin de gönüllü para yardımlarıyla yapılmıştır¹⁶⁶.

Kars ve çevresindeki Ermeni çete faaliyetleri I. Dünya Savaşının başlamasıyla başlamıştır. Osmanlı Devleti’nin Doğu Anadolu topraklarında 1895 yıllarında başlayan Ermeni Çete terör faaliyetleri ve isyanları bu bölgede daha geç başlamıştır. Bunda en büyük etken bölgenin Rus idaresinde olmasıdır. Ermeni çetecileri bölgenin Rus hakimiyetinde olmasıyla çalışmalarını Osmanlı topraklarında yoğunlaştırmışlardır.

3 Mart 1918 yılında Brest Litowsk Antlaşmasıyla Kars, Ardahan ve Batum tekrar Osmanlı Devletine verilmiştir. 1918 yılının bahar aylarında Kars bölgesine ilerleyen Osmanlı Ordusu, Ermeni çetelerinin geri çekilmesini sağlamıştır. Ermeni çetelerinin geri çekilmeye başlamasıyla geçtikleri yerlerdeki Müslüman köylerde halkı mezalime uğratmışlardır. Özellikle 1915 ve 1920 yılları

¹⁶⁴ Nüfil Kaya, (80), Kars/ Sarıkamış, 29. 04. 2011.

¹⁶⁵ Bknz. Ek-17.

¹⁶⁶ Binali Çetinkaya, (61), Kars/ Sarıkamış/ Gecikmez, 30. 04. 2011

arası çeteler Kars, Ardahan bölgelerinde büyük katliamlar yapmışlardır. En büyük kırgın Mart 1915’de Kars ve Ardahan bölgesinde 30.000 Müslüman’ın katledilmesiyle olmuştur ¹⁶⁷.

Mondros Mütarekesinden sonra Osmanlı Ordusu, Kafkasya’dan geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ermeniler Wilson İlkelerini kendilerine göre yorumlayıp Doğu Anadolu Bölgesinin kendilerine ait olduğunu iddia ederek Kars ve Arpaçayı’na kadar ilerlemeye başlamışlar. Bölgede ki katliamlarına devam etmişlerdir.

8 Temmuz 1919 da Ermeniler Kars, Sarıkamış, Kağızman, Akçakale, Diyadin, Karaorgan, Balıklıgöl, Zırnık, Bozkuş, Mescidli, Karakurt gibi yerlerde olmadık zulümlerle insanları öldürmüşler ve mallarını yağmalamışlardır ¹⁶⁸.

1 Nisan 1920 tarihinden itibaren başlayarak General Osebyan ve Vali Karganof’un emriyle Ermeni çeteleri Kars-Sarıkamış çevresinde yoğun katliamlar yapmışlardır. Katliam yapılan köyler aşağıda sıralanmıştır. Aşağı ve Yukarı Kotanlı, Oluklu, Tuzluca, Akyar, Karahamza, İğdir, Karaçayır, Akpınar, Alisofu, Cavlak, Kırkpınar, Kornakazı (Kırbiyık), Şıpkar (Yamaçlı),Katranlı, Bölükbaşı, Laloğlu, Kamışlı, Çıplaklı, Aşağı-Salut (Aşağı Sallıpınar), Verişan (Gürebüzler), Boyalı, Akçakale, Başköy, Bey Köy, Karakale, (Öteki) Katranlı, İmirhan (Bugün de ıssızdır), Zellece (Darboğaz), Yenice, Hasbey, Süphanazat (Çaybaşı). Bu köylerden 1970 kişi öldürülmüş ve malları yağmalanmıştır. Ermeni çeteleri sadece öldürmek ve yağmalamakla kalmamış, Köylerde taş üstünde taş kalmayacak şekilde yıkıma uğratmışlardır. Yalnız Katranlı da ayrı ayrı üç büyük yapı içinde 800 Müslümanı yakmışlardır ¹⁶⁹.

14 Eylül 1919’da Ermeniler Karaorgan’ın doğusunda bulunan Çamyazı Köyünde Müslüman ahalinin bir kısmını katletmiş geriye kalanları da göçmeye

¹⁶⁷ İdris Bal-Mustafa Çufalı, *a.g.e.*, s. 364.

¹⁶⁸ İdris Bal-Mustafa Çufalı, *a.g.e.*, s. 366.

¹⁶⁹ Fahrettin M. Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi*, Ankara 1999, s. 101.

meçbur etmiştir. 10 Eylül 1919'da Zakim, Güreşken ve Çermik Köylerine taaruz ederek Müslüman ahali şehit edilip malları yağmalanmıştır. 1920 yılında da Vartanot, Kürkçü, Mitinder, Ehriz, Posik, Temurkışla, Vank, Nüsünk, Katresi, Pertus, Tirpenek, Dagir Köylerinde 912 nüfus yakılarak ve kurşunlanarak öldürülmüştür. 150 Ev yakılıp yıkılmış, köylerde bulunan tahıl, küçük ve büyük baş hayvanlar ahalinin para ve eşyası gaspedilmiştir. Yine bu köylerden bir çok kadın ve kıza tecavüz edilmiş, 29 genç kız kaçırılmıştır. Kürkçü ile Vartanot Köylerine getirilip yerleştirilen 125 öksüz Müslüman çocuk da acıklı bir şekilde katledilmiştir¹⁷⁰.

Sarıkamış Belençik Köyünde yaşayan nüfus bilgilerine göre 1338, (1922) doğumlu olduğunu gösteren, fakat Ermenilerin Sarıkamış- Kızılveren (Çeperli) Köyünde katliam yaptıklarında yaşının 10-12 olduğunu ifade eden Hüseyin Bulut yaşadıklarını Şöyle ifade etmiştir. “*Ermeni çeteleri Kars-Kagızman tarafından gelerek köyümüzü sardılar. Köy halkını meydanda toplayarak hamile kadınları ayırdılar. Hamile kadınların doğmamış bebeklerini kız mı, erkek mi diye karınlarını yararak feci şekilde öldürdüler. Daha sonra köy halkını meydana yatırdılar ve üzerlerini otlarla örttüler. Köyde bulunan büyükbaş hayvanları üzerleri otla örtülü insanların üstüne sürdüler. Köy halkının çoğu hayvanların altında ezilerek öldüler. Bizler köyümüze yardıma gelen Müslümanların ateşleriyle kaçarak kurtulduk. Zaraphane (Çayarası) Köyüne geldik. Birkaç gün burada kaldıktan sonra tekrar köyümüze Kızılveren'e (Çeperli) geldik¹⁷¹.*”

Çeperli Köyü katliamının yapıldığı yılda Çeperli'nin 15 km. güneybatısında kalan Odalar Köyünde de katliam yapılmıştır. Bu katliamın yapılış şeklide çok acıdır. Gecikmez Köyü Muhtarı 61 yaşındaki Binali Yıldırım, Sarıkamış Merkezde oturan 1931 doğumlu, 80 yaşındaki Nüfil Kaya ve Belencik Köyünde ikamet eden Çeperli Köyü katliamını yaşamış Hüseyin Bulut'un anlattıklarından Odalar Köyü katliamı şu şekilde olmuştur. Muş'dan gelen Ermeni çetesi ve çevre köylerde bulunan Ermeniler Odalar Köyüne baskın düzenlemişler. Köyde oturan zengin Müslümanları ve Köyün ileri gelen 80 veya 100 kişiyi köyün büyük bir samanlığına kapatmışlar. Ardından köyde buldukları bir mandanın üzerine yağ

¹⁷⁰ Fahrettin M. Kırzioğlu, a.g.e., s. 101.

¹⁷¹ Hüseyin Bulut, (89), Kars/ Sarıkamış/ Belencik, 01. 05. 2011.

döküp ateşe vererek samanlığın içine kapatmışlar. Manda can acısıyla samanlık içinde koşmasıyla bir çok Müslüman köy halkı o an ezilerek can vermiş. Yaralı olanlarda mandanın sırtında ki ateşin samanlığı alevlendirmesiyle yanarak feci şekilde can vermişlerdir. Ermeniler katliamdan sonra köydeki büyükbaş hayvan, eşya ve paraları alarak oradan uzaklaşmışlar. Köyde yanmış cesetlerin kokusunun haftalarca köyden çıkmadığını bu şahısların aile büyükleri kendilerine anlatmışlardır.

Ermenilerin Kars-Ardahan arasında ve bu vilayetlerin çevrelerinde katliama uğratmadıkları, yağmalamadıkları Müslüman köyü, kasaba ve şehir merkezi kalmamıştır. Erzurum-Kars-Ardahan Vilayetleri arasında 1915-1920 yılları arasında 30.000 üzerinde Müslüman Ermenilerce öldürülmüştür. Binlerce kadın ve kız kaçırılmıştır. Kaçırılanların akıbetleri öğrenilememiştir.

3 Aralık 1920 yılında TBMM Ermenilerle Gümrü Antlaşmasını imzalamıştır. Böylece Ardahan'ın bazı yerleri ve Artvin hariç bugün ki Doğu Anadolu Bölgesinin sınırları çizilmiş oldu. Daha sonra 13 Ekim 1921 yılında Kars Antlaşmasıyla daimi sınırlarımız çizilmiştir. Bu tarihten itibaren bölgeye hakim olunmasıyla Ermeni katliamları durdurulmuştur.

SONUÇ

Ermeni sorunu Türkiye'nin 150 yıldan fazla zamandır süren bir problemidir. Bu sorun, Ermenileri kendi çıkarları doğrultusunda kullanan milletlerin çıkardığı bir sorundur. Maalesef Ermeni milleti de bu soruna bunca yıldır alet olmaktadır. Geçmişten günümüze, Türkiye toprakları üzerinde menfaat ve çıkarı olan devletler farklı milletleri kullanmışlardır. Bunlar kimi zaman Balkan devletleri olmuştur, kimi zamanda Ermeniler.

Ermenilerle Türk Toplumunu 700 yılı aşkın bir zaman kardeşçe huzur içerisinde yaşamışlardır. Türkler Ermeni milletine o kadar güvenmişler ki onları millet-i sadıka olarak adlanmışlardır. Şimdi asıl olan bu kadar süre huzurlu, güvenle ve sadakatle yaşadıkları Türk Milletine karşı kin ve nefret duymalarının sebeplerini sorgulamalıdır.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde, özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra Ermeniler, Rusların yanında olmuşlar, Rusların yardımlarıyla komiteler silahlı çeteler kurarak Türk halkını adeta kıyıma uğratmışlardır. Osmanlı'nın savaşa girmesini adeta bir fırsat bilip kıyımlarını geride kalan kadın, çocuk ve yaşlılara uygulamışlardır. Yaşanılan manzaranın amacı Türk ve Müslüman halkı tamamen bu topraklardan silmek olmuştur. Osmanlı yaşanılan bu terörü ilk önceleri iyi niyetli tedbirlerle çözmeye çalışmış, ancak olayların daha da büyümesi, Van isyanının patlak vermesi sonucunda, bütün bu fitne ve terörü oluşturan Ermeni komitacıları dağıtmak için 24 Nisan 1915'de hükümet bir genelge yayınlamıştır. Bu genelgede; komiteler kapatılacak, evraklarına el konulacak, elebaşları tutuklanacaktı. 24/25 Nisan gecesi İstanbul'da aralarında doktor, gazeteci, yazar, din adamı ve mebusların olduğu 500 Ermeni'yi Taşnak üyesi olmaları sebebiyle tutuklamıştır.

Ne gariptir ki canilerin, teröristlerin, elebaşların tutuklandığı günü Ermeniler sözde soykırım günü olarak anıyorlar. Tarih bilincinden ve bilgisinden yoksun Ermeni halkı ve bu günü soykırım günü olarak kabul eden devletler bir olup sözde soykırımda ölenleri anıyorlar.

Osmanlı Devleti'nde elebaşların bu şekilde tutuklanıp sürgün edilmesine rağmen ülke içinde Ermeni terörü devam etmiştir. Bunun üzerine devlet, özellikle huzursuzluk yapılan, isyan edilen bölgelerdeki Ermeni tebaasını iç sınır bölgelerine, Ermeni nüfusun yoğun olmayan bölgelere, göç ettirmek için tehcir kanunu çıkarmıştır. Tehcir bütün Ermeni nüfusu kapsamamaktadır. Sadece isyan ve huzursuzluk yapılan bölgelerde olmuştur. Bugün Ermenilerin iddia ettiği soykırımın ne kadar boş olduğunu tekrar bu yasa ortaya net olarak koymaktadır. Yine Ermeni iddialarını yalanlar şekilde tehcir esnasında Osmanlı hükümetince çıkarılan, Ermenilerin can, mal güvenliğini sağlayacak genelgeler yayınlanmıştır. Bunların yanında intikallerin ne şekilde yapılacağı en ince ayrıntısına kadar planlanmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde anlatılan geride kalan öksüz Ermeni çocuklara yardım yapılmasını dahi Osmanlı Devleti düşünmüş ve bu konuda elinden geleni yapmıştır. Tehcire tabi tutulan Ermenilerin malları yağmalanmamış, devlet tarafından satılarak sahiplerine paraları iade edilmiştir. Yine devlet tehcirin sonucunda Ermenileri nasıl yerleşime tabi tutacağını maddi anlamda da düşünmüştür. Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti halkına karşı babalık anlayışını hala sürdürmektedir. Tebaası her ne kadar arkadan vursa da devlet devletçe davranmıştır.

Osmanlı Devleti nüfus kayıtlarına göre I. Dünya savaşı öncesi Ermeni Nüfusu 1.285.535 dir. Bu Ermeni nüfusundan 422.758'i sevk ve iskana tabi tutulmuştur. Sevk ve iskana esnasında dönemin şartları düşünüldüğünde intikaller yürüyerek, hayvan sırtında yada güzergah uygunsa trenle yapılmıştır. Gidilen yolların uzun oluşu, salgın hastalıkların yaşanması ve tıp biliminin yeterince gelişmemesi binlerce Ermeni'nin ölmesine neden olmuştur. Yine bu intikaller esnasında eşkıyanın yada daha önceden Türk ölümlerinin öcünü almak isteyenlerinin saldırısı sonucu Ermeni ölümleri olmuştur. Bu ölümlerin tamamı tehcir esnasında olmuş yollarda ölenlerin sayısı 30-40 bin civarındadır. 7-8 bin kişide eşkıyanın saldırıları sonucu ölmüştür. Bu da dönemin koşulları göz önüne alındığında normal bir rakamdır. Ermenilerin abarttığı gibi değildir.

Ermenilerin iddialarındaki rakamlar çok ilginçtir. Cumhuriyetin ilanından günümüze kadar olan zaman dilimi içerisindeki Ermeni liderlerce verilen sözde

soykırım demeçlerini incelediğimizde her on yılda bir rakamın iki katına çıktığını görüyoruz. Bu da soykırım iddialarının ne kadar gülünç olduğunu gösterir.

Ermeniler kendi iddialarının doğruluğunu tarihi vesikalarla doğrulayamadılar. Bizler Ermenilerce kendimize yapılan zulümleri tarihi vesikalar, fotoğraflarla kanıtladık. Hatta o dönemde yaşamış yabancılarda bize katılmakta, Ermenilerin yaptıklarından kendi dindaşları utanır olmuştur. Ama Ermeniler tüm bu gerçeklere rağmen Türkiye'nin arşivleri açalım, ortak çalışma alanları oluşturalım ve gerçek tam olarak ortaya çıksın çağrısına da cevap vermemektedir. Ermenilerin bu ısrarcı tutumunun amacı; biz sözde soykırımı bütün dünyaya tanıtmak, iki dünya devletlerine sözde soykırımı kabul ettirip dünya kamuoyunun desteğini arkasına almak, üç Türkiye'den yüklü miktarda savaş tazminatı almak, dört Türkiye'den toprak talebinde bulunmak.

Ermeniler ne yazık ki ilk hedeflerine ulaşmak üzereler. Biz devlet olarak daha etkin lobi faaliyetleri ve dış siyaset yapmalıyız. Ermenilerin yaptıkları net olarak ortada, bugün Azerbaycan'ın %25' i işgal altında tutmakta, Türk milletine yaptıklarına tarih şahitlik etmekte bütün bunlar masaya yatırılıp uluslar arası platformda yüksek sesle dile getirilmeli. Türkiye'nin ve Azerbaycan'ın haklılıklarını tüm dünya devletlerine kabul ettirmeliyiz.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- Gnkur. Bşklğı, *ATASE Arş.*, BDH, Kls.4, Dos.23A, Fih.2-1.
- Gnkur. Bşklğı, *ATASE Arş.*, BDH, Kls.13, Dos.63, Fih.5.
- Gnkur. Bşklğı, *ATASE Arş.*, BDH, Kls.13, Dos.63, Fih.6.
- Gnkur. Bşklğı, *ATASE Arş.*, BDH, Kls.13, Dos.63, Fih.8.
- Gnkur. Bşklğı, *ATASE Arş.*, BDH, Kls.44, Dos.207, Fih.2-3.
- Gnkur. Bşklğı, *ATASE Arş.*, BDH, Kls.44, Dos.207, Fih.2-4.
- Gnkur. Bşklğı, *ATASE Arş.*, BDH, Kls.4840, Dos.12, Fih.3.
- Gnkur. Bşklğı, *ATASE Arş.*, BDH, Kls.4840, Dos.12, Fih.15-2.
- Gnkur. Bşklğı, *ATASE Arş.*, BDH, Kls.4840, Dos.12, Fih.15-3.
- Gnkur. Bşklğı, *ATASE Arş.*, BDH, Kls.4840, Dos.12, Fih.15-5.
- Gnkur. Bşklğı, *ATASE Arş.*, BDH, Kls.4840, Dos.12, Fih.15-7.
- Gnkur. Bşklğı, *ATASE Arş.*, BDH, Kls.4840, Dos.12, Fih.15-7a.
- Gnkur. Bşklğı, *ATASE Arş.*, BDH, Kls.4840, Dos.12, Fih.15-11.
- Gnkur. Bşklğı, *ATASE Arş.*, BDH, Kls.4840, Dos.12, Fih.15-11a.
- Gnkur. Bşklğı, *ATASE Arş.*, BDH, Kls.4840, Dos.12, Fih.15-12.
- Gnkur. Bşklğı, *ATASE Arş.*, BDH, Kls.4840, Dos.12, Fih.18-8.
- Gnkur. Bşklğı, *ATASE Arş.*, BDH, Kls.4840, Dos.12, Fih.18-8a.
- Gnkur. Bşklğı, *ATASE Arş.*, BDH, Kls.4840, Dos.12, Fih.18-9.
- Gnkur. Bşklğı, *ATASE Arş.*, BDH, Kls.4840, Dos.12, Fih.18-12.

Araştırma Eserleri

- Afyoncu, Erhan, *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2001.
- Ağırtaş, Ülkü, *Ermeni Meselesi (1918-1923)*, (Mutafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı), Hatay 2004.
- Aksoy, A.Şerif, *İttihat ve Terakki*, İstanbul 2008.
- Akşin, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, 8.Baskı, İstanbul 2009.
- Akyol, Taha, *Ortak Acı 1915 Türkler ve Ermeniler*, İstanbul 2009.
- Alp, İlker, *Şark Meselesi veya Emperyalizmin Türk Politikası*, Edirne 2008.
- Anadol, Cemal-Abbasi, Nazile, *100 Soruda Ermeni Meselesi*, İstanbul 2008.
- Armanoğlu, Fahir, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 2000.
- Arslan, Ali, *Ermeni Papalığı*, İstanbul 2010.
- Atam (Atatürk Araştırma Merkezi) *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi C.1*, Ankara 2001.
- Bal, İdris-Çufalı, Mustafa, *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara 2003.
- Balcı, Gökhan, *Soykırıma Uğrayan Türkler*, İstanbul 2007.
- Baykoç, Hulusi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas ve Irak Cephesi'nde 5.Seferi Kuvvetler (52.Tümen)*, Ankara 2006.
- Bayraktar, Bayram, *Çağdaş Türkiye Tarihi*, İstanbul 2002.
- Bryce, James- Toynbee, Arnold, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, Çev: Güner, Ahmet, Cilt I-II, İstanbul 2005.
- Burnaby, Frederick- Çev: Gaspıralı, Meral, *At Sirtında Anadolu*, İstanbul 2007.
- Çiçek, Kemal, "Türk Ermeni Anlaşmazlığının Siyasi Kökenleri, Tehcir ve Dönüş Üzerine Yaklaşımlar", www.ttk.gov.tr, 13 Şubat 2011.
- Çöhçe, Salim, "Büyük Ermenistan'ı kurma projesi", Malatya 2003.
- Damadyan, Mihran, *Bir Ermeni Komitecinin İtirafı*, İstanbul 2009.
- Deliorman, Altan, *Türlere Karşı Ermeni Komitecileri*, 2.Baskı, İstanbul 1975.
- Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara 2007.
- Erdoğan, Dişlen, İnce, "19.yy da Ermeni İsyanlarının Çıkmasında Rol Oynayan Görünmeyen Tehlike: Misyonerlik", *Türk Yurdu*, Cilt,26,Sayı:25, Ankara, Mayıs 2006.
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, 10.Baskı, İstanbul 2010.

- Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehçiri*, 15.Baskı, İstanbul 2009.
- Hallaçoğlu, Yusuf, *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*, 10.Baskı, İstanbul, 2010.
- İlter, Erdal, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara 1999.
- İlter, Erdal, “Ermeni Kilisesi ve Terör”, *Eğitim*, Sayı:38, Ankara, Nisan 2003
- Kankal, Ahmet, “Ermeni Öykülerine Göre Osmanlı-Türk Toplumunda Ermeniler”, *Ermeni Araştırmaları*, Cilt:3 Ankara 2003.
- Kantarıcı, Şenol, *Tarih ve Uluslar arası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası*, Ankara 2007.
- Kestelli, Raif, Necdet, *Resimli Türkçe Kamus*, Ankara 2004.
- Kırzioğlu, M.Fahrettin, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)*, Ankara 1999.
- Kolbaşı,Ahmet, “1878 Berlin Kongresi Sonrasında Osmanlı Ermenilerinin Siyasi Kimlikleşmesi Sürecinde Rus ve İngiliz Etkisi”,*Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*,Sayı 14, Diyarbakır 2009.
- Metin, Erhan, *Türk Ermeni İlişkileri Ermeni Meselesi*, Çankırı 2006.
- Metin, Erhan, “Lise Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Derslerinde Ermeni Meselesinin Öğrenimi”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*,Sayı 14, , Diyarbakır 2009.
- Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, Ankara 2001.
- Öke, Mim Kemal, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu*, İstanbul 2001.
- Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölüm 1914-1918*, Ankara 2005.
- Özdemir, Hikmet, *1915 Tartışılırken Gözden Kaçırılanlar*, Ankara 2008.
- Özdemir, Hikmet, “Talat Paşa Cinayeti”,www.ttk.gov.tr ,13 Şubat 2011.
- Saray, Mehmet, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara 2005.
- Serin, Çiğdem, *Rusya'nın Ermeni Meselesindeki Rolü*, (Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı),Hatay 2008.
- Sonyel, R,Salahi, *Türk Ermeni Çıkmazı Barışma Ümitleri*,Kıbrıs Türk Cemiyeti Yayınları:10 Londra, Çeviri Hasan Ünal, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay. Ankara.

Şimşir, Bilal.N, *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, 3. Basım, Ankara 2006.

Şirin, Veli, *Tarih 2 Ders Kitabı*, İstanbul 1996.

Taşkıran, Cemalettin, “*Türk Ermeni İlişkileri, Tehcir olayı ve Sözde Soykırım*”, *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*”, Ankara 2001.

Taşkıran, Cemalettin, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Ankara 1995.

Tuğracı, Pars, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, İstanbul 2004.

Turan Refik-Yalçın Semih, Safran Mustafa, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, Ankara 1997.

Uluada, Meltem, *Geçmişten Günümüze Ermeni Meselesi ve Sözde Soykırımın Uluslar arası Kriterler Açısından Değerlendirilmesi*, (Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslar arası İlişkiler Anabilim Dalı), Ankara 2006.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987.

Yarbay, Guze-Çev, Akoğuz, Hakkı, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler*, Ankara 2007.

Yarbay, Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım (Erzurum 1917-1918)*, Ankara 2007.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı (1878-1920) T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:91, Ankara 2007.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları, (1878-1895), Cilt 1, Ankara, (2008))T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:95.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları, (1895-1896), Cilt 2, Ankara, (2008))T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:96.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları, (1896-1909), Cilt 3, Ankara, (2008))T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:98.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları, (1909-1916), Cilt 4, Ankara, (2008))T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:99.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt, 1, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara Genelkurmay Basımevi 2005.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt, 2, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara Genelkurmay Basımevi 2005.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt, 3, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara Genelkurmay Basımevi 2006.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt, 4, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara Genelkurmay Basımevi 2006.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt, 5, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara Genelkurmay Basımevi 2006.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt, 6, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara Genelkurmay Basımevi 2006.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt, 7, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara Genelkurmay Basımevi 2007.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt, 8, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara Genelkurmay Basımevi 2008.

EKLER

EK-1 (Traskript)**BDH,Kls. 13, Dos.63, Fih. 5****A 1/1****D****F 2/1****Osmanlı Ordû-yı hümayûnu****Başkumandânlığı Vekâleti****Şube****Numara: 3519**

Kudüs'den: Başkumandânlık Vekâlet-i celîlesine mevrûd şifredir.

Boğos Nubar Paşa'nın riyâsetindeki Ermeni Hayrhâh-ı Cem'îyyet-i Hayriyesi'nin her tarafda şu'beleri keşf edilmiştir. Bu cem'îyyet hükûmet nazarında ne mâhiyetdedir ta'kîbâtta ifrât ve tefrîte mahall kalmamak için keyfîyyetin iş'ârını ricâ ederim.

13 Nisan sene [1]331

Dördüncü Ordu Kumandânı Cemal

Kısım 2/14-22

Aslı 2. şu'beye verildi. Ma'lûmât soruldu. İkinci şu'bede Emniyyet-i Umûmiye Müdüriyeti'nden sormuş. Alacağı cevâbı bildirecek. Hıfz

14/2

Ermeni dosyasına

EK- 2 BDH,Kls. 13, Dos. 63, Fih. 6

A	1/1
D	1049
F	6

EK-2 (Traskript)**BDH,Kls. 13, Dos. 63, Fih. 6****A 1/1****D 1049****F 6****Osmanlı Ordû-yı hümayûnu****Başkumandânlığı Vekâleti****Şube****Numara: 4338**

Kudüs'den Başkumandânlık Vekâletine şifre

Gâyet mahremdir.

Sâhil ve menzil hattı üzerinde dört yol ve Hasanbeyli'deki ermenilerin kısm-ı küllîsinin nakli için emr verdim tatbîki için Haleb Vilâyeti'nin Ermenileri yerleştirmek husûsunda yardım etmesi lâzımdır. Binâ'enaleyh Haleb Vilâyeti'ne evâmir-i lâzimenin i'tâ buyurulmasını ricâ ederim.

Fî 15 Mayıs sene [1]331

Dördüncü Ordu Kumandânı ve Bahriye Nâzırı Cemal

Kısım 2/11-3

İkinci şu'beye âiddir. Hıfz 12-3

EK-3 (Traskript)**BDH,Kls. 13, Dos. 63, Fih. 8****A 1/1****D 1049****F 8****Osmanlı Ordu-yı Hümayunu****Başkumandanlığı Vekâleti****Şube****Numara: 6738**

Haleb'den karârgâh-ı umûmiye mevrûd şifredir.

1. Urfa amele taburunun bir bölüğündeki Ermeni efrâdı kazma ve kürek ile bi'l-hücûm yüzbaşılarını ve bazı müslümân efrâdını şehîd ve cerh eyleyerek firâr eyledikleri haber alınmıştır.

2. Menzil nakliye kulları efrâdıyla amele taburları ve hammâl ve inşaat bölükleri efrâdından üç rub'undan ziyâde Ermenidir. Şimdiye kadar âsâr-ı hiyânet görülmemiş ise de her hâlde şâyân-ı i'timâd değildir. Bunların bu işlerde ibkâ ve istihdâmı lâzım ise menzil mü'essesâtının emr-i muhafazasıyla amele taburlarında zuhura gelmesi melhûz her türlü hâlâta karşı 28 Temmuz sene [1]331 tarihli şifre ile talep olunan ma'a fişenk sekiz yüz silahdan iki yüz vurûd etmiş ise de bununla idâre-i maslahat kâbil olamayacağından henüz gönderilmeyen mütebâkî altı yüz tüfenk âcilen irsâli elzemdir.

3. İn telli ve İran tünellerinde ve kumpanya işlerinde ve odun kat'ıyyâtında ve menzil hattı üzerinde külliyyetli mikdârda çalışan Ermeni efrâdının ekserîsi komite ve güçlü kuvvetli efrâddan bulundukları cihetle beyânların ve mevâki'-i muhtelifeden vurûdu melhûz Ermeni eşkiyâsının harekete karşı İslâmiye'de kırk bölük kadar kuvve-i nizâmiyenin tahsîs ve i'tâ buyurulması ma'rûzdur.

1 M

4874

Fî 1 Ağustos sene [1]331

15

16 vurûdu

Menzil müfettişi Ferik Veli

6. şu‘beye

Kısım 2

6-16

Bu telgrafnâmenin aslı 6. şu‘beye verilmiş, yapılan mu‘âmeleden harekâtı şu‘besine ma‘lûmât i‘tâsı ricâ olunur.

Nüsha-i sâniye 1045

6-24

Müdür nâmına [imza]

EK-4 BDH,Kls. 44, Dos. 207, Fih. 2-3

اوراق او طه سنك نومروسی	۵۱	عثمانی اردوی ہمایونی باش قوماندانلنی وکالتی	میضك امضایی	۱۷۶۸
شعبه نك نومروسی	۱۹۹	شعبه ۱	تاریخ تبییضی	۱۷۶۸
مسودینك امضایی			میضه قونیلان نومرو	۱۷۶۸
تاریخ تسویدی	۱۸۲۰-۱۸	دائیه نظرت صید	مقابله جینك امضایی	
قلم او طه سنك نومروسی			مقابله تاریخی	

اینک
دویات شرقیه و زیستونه و بیجا مانی کیغ بود قدر برادره اینک

دیباکتر جنوبیه، فرات دارینه، اوردو جولینه، سیمانه جبار

نقلی تفاصلاً تقریباً اولینی مدخل علیہ۔

ملاحظات اینک یکیدہ فاداجاتہر وجود کرمانک

ایچہ اینک نقل ملاحظات آیہ نک اسما قاذیبہا، جالہورہ

۱- نقل اولی قدر بردہ کی عا و اسلام قوتلین

یوزدہ اولی نسبتی جبار و اعیادی

۲- نقل اولیہ اینک یاہ جقدہ کولہ اللہ خاندہ نقل

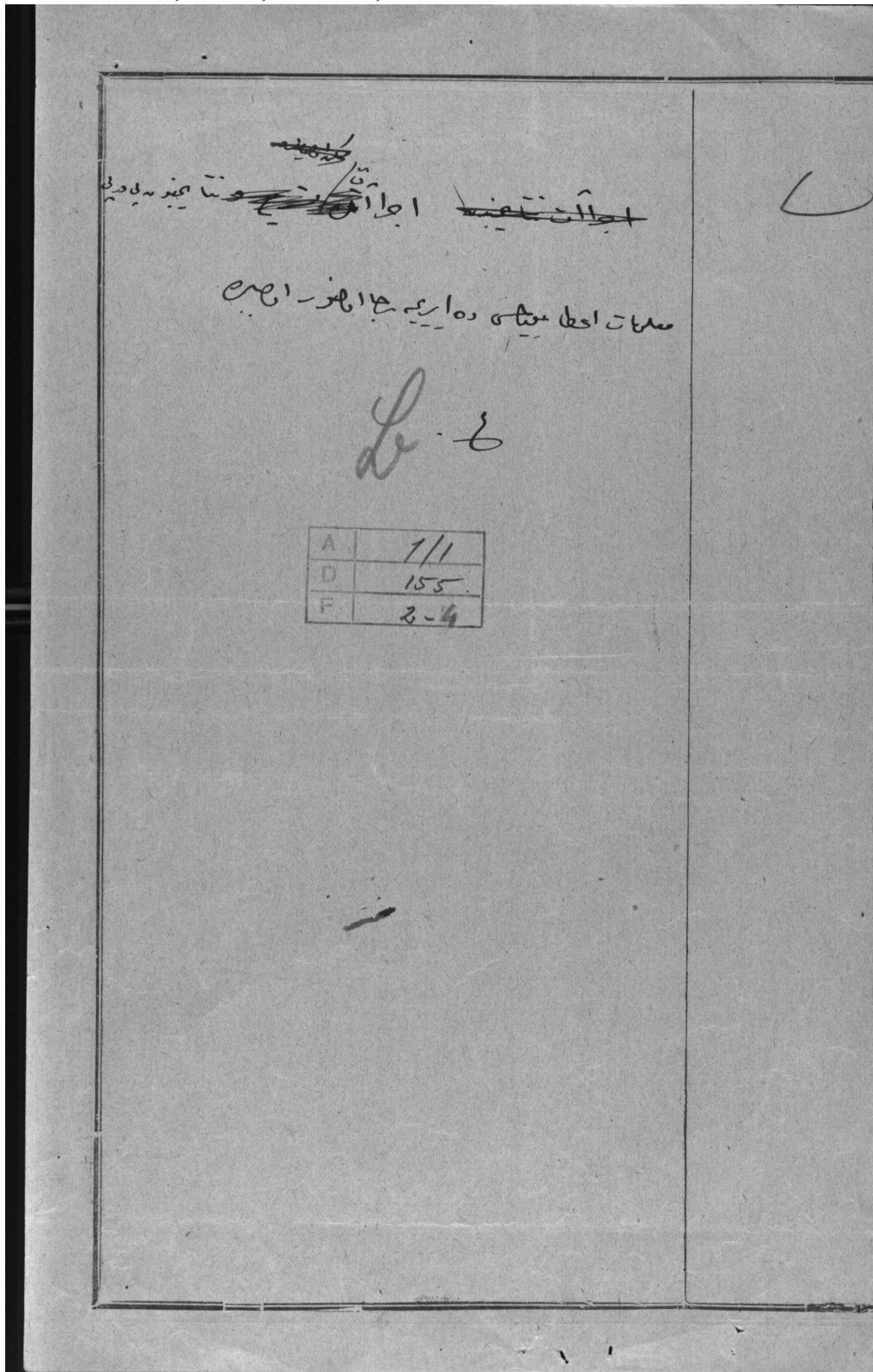
ارلامک

۳- نقل اولیہ اینک عا کدر، سیاحت و نقل صورتہ

جوار محلہ بلہ تبدل خانہ ایرہ ماملہ رار

A	۱/۱
D	۱۵۵
F	۲-۳

EK4- BDH,Kls. 44, Dos. 207, Fih 2-4

EK-4 (Traskript)

BDH,Kls. 44, Dos. 207, Fih. 2-3 ve BDH,Kls. 44, Dos. 207, Fih 2-4

A 1/1

D 155

F 2-9

Evrak numarası: 1

Şubenin Numarası: 2199

Müsevvidinin imzası

Tarih-i tesvîdi: 11.3. [13]31

Kalem Odasının numarası

Mübeyyizinin imzası [imza]

Tarih-i tebyizi: 16 Mayıs sene [1]331

Mübeyyize konulan numara: M/3658

Mukabelecinin imzası

Mukabele tarihi

Osmanlı Ordu-yı hümayunu Başkumandânlığı Vekâleti

Şube 1

Dahiliye Nezâret-i celîlesine tahrîrât

Gayet müsta‘celdir

Ermenilerin vilâyât-ı şarkiyede ve Zeytun'dan ve buna mümâsil kesîf bulundukları yerlerden Diyarbakır cenûbuna, Fırat vâdisine, Urfa civârına, Süleymaniye civârlarına nakli şifâhen takarrur etmiş olduğu ma‘lûm-ı âlîleridir.

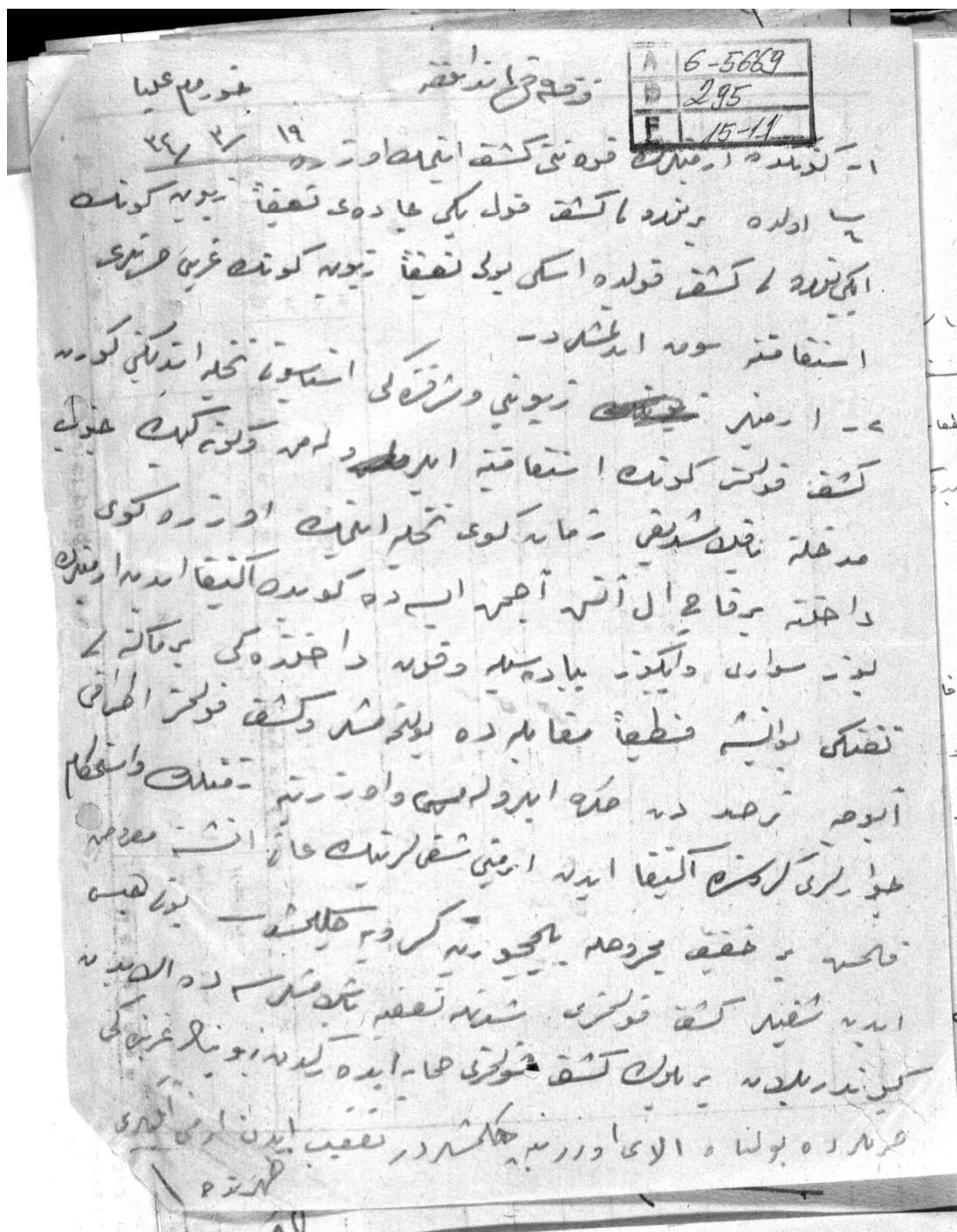
Yeniden fesâd ocakları vücûda getirmemek için Ermenilerin naklinde mülâhazât-ı âtiyenin esâs ittihâz buyurulması ricâ olunur:

1. Ermeni nüfûsu nakl olundukları yerdeki aşâyir ve İslam kuvvetlerinin yüzde onu nisbetini tecâvüz etmemeli

2. Nakl olunacak Ermenilerin yapacakları köylerin her biri elli hânedan fazla olmamalı

3. Nakl olunan Ermeni aileleri seyâhat veya nakl sûretiyle civâr mahallere bile tebdîl-i hâne edememelidirler.

İcraât netâyicinden peyderpey ma‘lûmât i‘tâ buyurulması da ayrıca ricâ olunur ol bâbda.

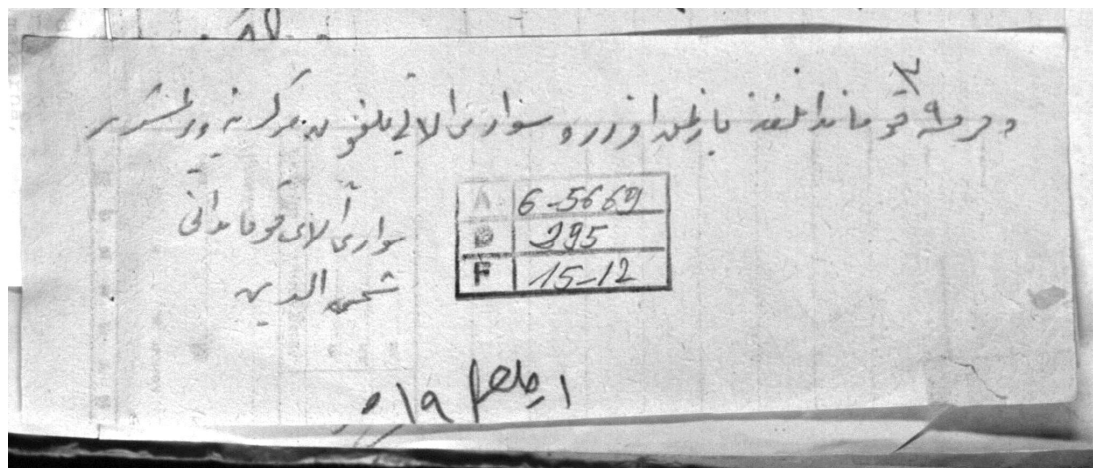
EK-5 BDH, Kls. 4840, Dos. 12, Fih, 15-11a

№		Имя		Фамилия		Дата		Подпись	
10	9	10	9	10	9	10	9	10	9
2		№		Имя		Фамилия		Дата	
2		№		Имя		Фамилия		Дата	
3		№		Имя		Фамилия		Дата	
4		№		Имя		Фамилия		Дата	
5		№		Имя		Фамилия		Дата	
6		№		Имя		Фамилия		Дата	

1. ...
 2. ...
 3. ...
 4. ...
 5. ...
 6. ...

7. ...
 8. ...
 9. ...
 10. ...

EK-5 BDH, Kls. 4840, Dos. 12, Fih, 15-12

EK-5 (Traskript)

BDH,Kls. 4840, Dos. 12, Fih. 15-11 ve BDH, Kls. 4840, Dos. 12, 15-11a, 15-12

A 6/5669

D 295

F 15-11/12

Horum-ı Ulyâ

19.3.[13]34

9. Fırka Kumandânlığına

1. Kötek'de Ermenilerin kuvvetini keşf etmek üzere S 6 evvelde bir numaralı keşf kol yeni caddeyi ta'kîben Zivin Kötek iki numaralı keşf kolda eski yolu ta'kîben Zivin Kötek garbî sırtları istikâmetine sevk edilmişlerdir.

2. Ermeniler Zivin'i ve şarkdaki istasyonu tahliye ettiğini gören keşf kolumuz Kötek istikâmetine ilerlemiş ve Kötek'in cenûb medhaline yaklaştığı zamân köy tahliye üzere köy dahiline birkaç el ateş açmış ise de köyde ihtifâ eden Ermenilerin yüz süvari ve iki yüzi piyâdesiyle ve kuvvet dâhilindeki bir makinalı tûfengi bu ateşe kat'iyen mukâbelede bulunmamışlar ve keşf kolumuz etrâfı iyice tarassuddan sonra ilerlemiş ve üzerine zeminlik ve istihkâm civârları gerisinde ihtifâ eden Ermeni şakîlerinin ateşine ma'rûz kalmış bir hafif mecrûhla bi'l-mecbûriye geriye çekilmiştir bunu hiss eden şakîler keşf kolumuzu şiddetle tasfiyeye başlamışlarsa da alaydan gönderilen bir bölük keşf kolumuzu himâye ederekden Zeytun'un garbındaki harblerde bulunan alay üzerine çekilmişlerdir. Ta'kîb eden Ermeni alayları zuhûrunda ve piyadesi Zivin'in tahmînen bir buçuk kilo metre şimâlindeki sırtlara kadar ilerlemiş ve gurûba kadar tarassudla iştiğâl etmişlerdir.

3. Kötek'deki Ermeni kuvvetinin hudûd hâricine kâmilten atılması için makineli tûfenkleriyle beraber piyade kıt'asının vücûduna mütevekkıftır.

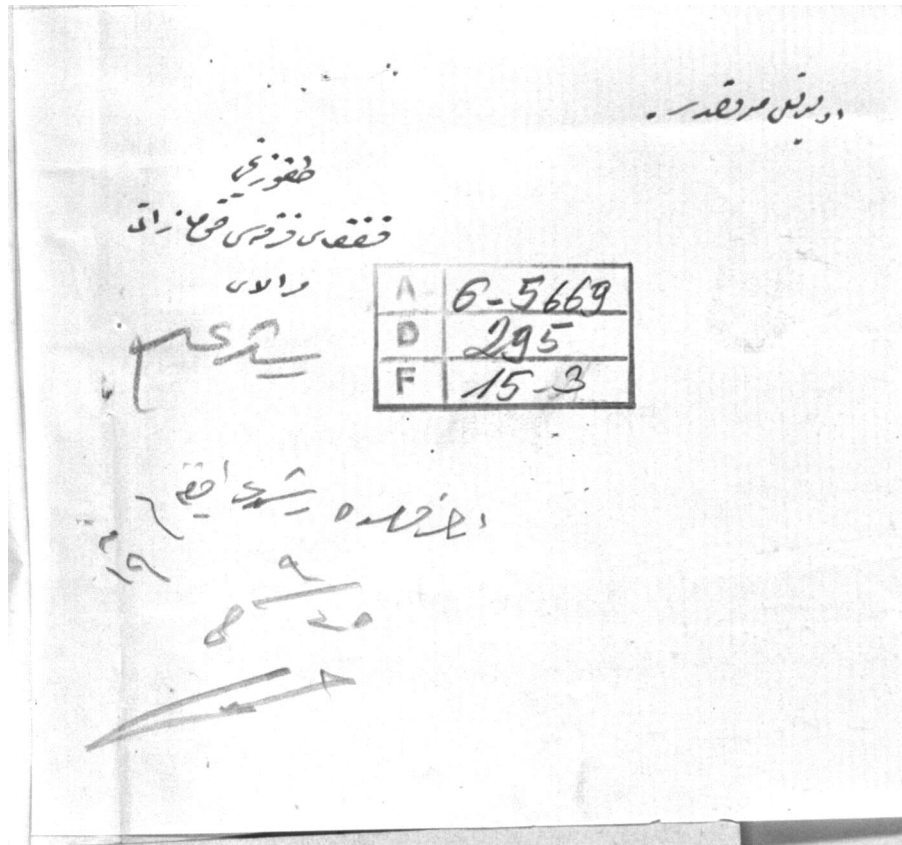
4. Zivin Köyüyle civârındaki zeminlikler de ve istasyonlarda erzâk ve eşyâ yokdur bu mikdâr taş barutu mevcuddur.

5. İki günden beri hayvânât için ot ve saman burada ve civârda bulunamadığı gibi Ruslar tarafından yapılan zeminliklerde efrâda mahsûs olduğundan hayvânât açıkda kalmaması için emniyetin istihsâli için Horum-ı ulyâda ulyâda diğer iki bölük de az miktarda samanı mevcûd olan Satansi Karyesi'nde geceyi geçirmek üzere gönderilmiştir.

6. Bu rapora 20.3. [13]34, saat 7.30 sonra da Horum-ı ulyâdan yazılmış ve 9. fırka kumandânlığından yazılmak üzere süvari alayı telefon merkezine verilmiştir.

Süvari Alay Kumandânı Şemseddin

EK-6 BDH, Kls. 4840, Dos. 12, Fih. 15-3

EK-6 (Traskript)**BDH, Kls. 4840, Dos. 12, Fih. 15-2 ve BDH, Kls. 4840, Dos. 12, Fih. 15-3****A 6/5669****D 295****F 15-2**Hasankale
19.3.[13]34

Birinci Kafkas Kolordusu Kumandânlığına

Akşam raporuna zeyldir.

1. 28. alay kumandanlığından mevrûd 19.3.[13]34 tarih ve saat 8 sonra işâretli rapora nazaran 18.2. [13]34 gün saat 22 zevâlde Tahir Hoca-i süflâda bulunan bir piyâde takımının çıkarmış olduğu çifte nöbetçilere otuz kadar Ermeni atlısı hücum etmişse de takımın mü'essir ateşi üzerine Ermeniler Tahir Hoca-i ulyâ şark sırtlarına çekilmiş bilâhare buradan da Kerim'e gitmişlerdir. Bu musâdemede bir neferimiz ağır surette mecrûh olmuş Ermenilerden bir maktûl bırakılmış ve beş mecrûh Kerim'e götürülmüşdür. 1 saat sonra da mezkûr otuz atlı ile yüz kadar diğer atlının Tahir Hoca-i ulyânın cenûb-i şarkîsine gittikleri görülmüş ve bunun üzerine emniyet tertîbâtımızın bir kat daha takviye ve tezyîd edildiği bildirilmişdir.

2. Zars ve Ardos karyeleri civârına 28. alaydan gönderilen piyade keşf kolu düşmana tesâdüf etmemiş ve mezkûr karyelerde dört bin kilo buğday, iki bin kilo dakîk, ve on beş bin kilo ot ve saman mevcûd olduğunu bildirmişdir.

3. Horasan'dan beş, altı kilometre kadar şarka doğru demir yolu hattı boyunca gidildiği ve bu kısmın Rakovil hattının sâ'ir aksâmı gibi olup garba doğru imtidâd eden hatdan farklı olmadığı ve daha ilerisi hakkında ma'lûmât alınmadığı 28. alay kumandânlığından bildirilmiş olduğu ma'rûzdur.

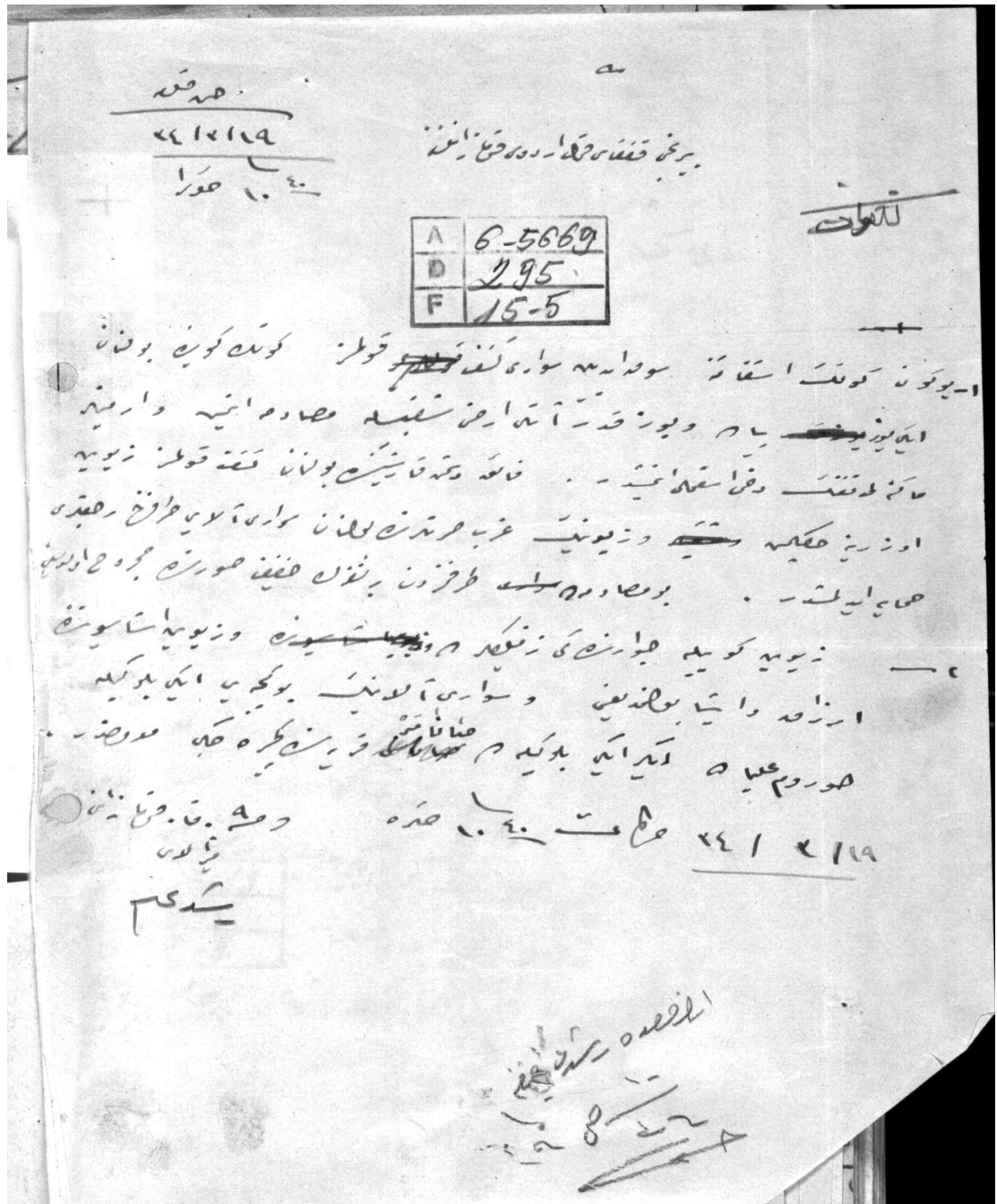
Dokuzuncu Kafkas Fırkası Kumandânı Miralay Reşid Ali

Erzurum'da Rüşdü Efendi'ye 19 minhu

9/35 S

EK-7

BDH, Kls. 4840, Dos. 12, Fih. 15-5

EK-7 (Traskript)**BDH, Kls. 4840, Dos. 12, Fih. 15-5****A 6/5669****D 295****F 15-5**

Hasankale
 19.3.[13]34
 Saat 10.40 sonra

Birinci Kafkas Kolordusu Kumandânlığına

1. Bugün Kötek istikâmetine sevk edilen süvari keşf kolumuz Kötek Köyü'nde bulunan iki yüz piyade ve yüz kadar atlı Ermeni şakîsiyle musâdeme etmiş ve Ermeniler makinalı tüfenk dahi isti'mâl etmiştir. Fâik düşman karşısında bulunan keşf kolumuz Zivin üzerine çekilmiş ve Zivin'in garb sırtlarında bulunan süvari alayı tarafından ric'atleri himâye edilmiştir. Bu musâdemede tarafımızdan bir neferin hafîf sûretde mecrûh olduğu

2. Zivin Köyüyle civârındaki zemînliklerde ve Zivin istasyonunda erzâk ve eşyâ bulunmadığı ve süvari alayının bu gecesi iki bölüğüyle Horum-ı ulyâda diğer iki bölüğüyle de Satamar Karyesi'nde geçireceği ma'rûzdur.

19.3.[13]34 harekât saat 10.40 sonra
 Ve 9. fırka kumandanı Miralay Reşid Ali
 Erzurum'da Rüşdü Efendi'ye
 10/36 S 19 minhu

EK-8 BDH, Kls. 4840, Dos. 12, Fih. 15-7

۱۸

۱۹

۲۰

۲۱

۲۲

۲۳

۲۴

۲۵

۲۶

۲۷

۲۸

۲۹

۳۰

۳۱

۳۲

۳۳

۳۴

۳۵

۳۶

۳۷

۳۸

۳۹

۴۰

۴۱

۴۲

۴۳

۴۴

۴۵

۴۶

۴۷

۴۸

۴۹

۵۰

۵۱

۵۲

۵۳

۵۴

۵۵

۵۶

۵۷

۵۸

۵۹

۶۰

۶۱

۶۲

۶۳

۶۴

۶۵

۶۶

۶۷

۶۸

۶۹

۷۰

۷۱

۷۲

۷۳

۷۴

۷۵

۷۶

۷۷

۷۸

۷۹

۸۰

۸۱

۸۲

۸۳

۸۴

۸۵

۸۶

۸۷

۸۸

۸۹

۹۰

۹۱

۹۲

۹۳

۹۴

۹۵

۹۶

۹۷

۹۸

۹۹

۱۰۰

۱۰۱

۱۰۲

۱۰۳

۱۰۴

۱۰۵

۱۰۶

۱۰۷

۱۰۸

۱۰۹

۱۱۰

۱۱۱

۱۱۲

۱۱۳

۱۱۴

۱۱۵

۱۱۶

۱۱۷

۱۱۸

۱۱۹

۱۲۰

۱۲۱

۱۲۲

۱۲۳

۱۲۴

۱۲۵

۱۲۶

۱۲۷

۱۲۸

۱۲۹

۱۳۰

۱۳۱

۱۳۲

۱۳۳

۱۳۴

۱۳۵

۱۳۶

۱۳۷

۱۳۸

۱۳۹

۱۴۰

۱۴۱

۱۴۲

۱۴۳

۱۴۴

۱۴۵

۱۴۶

۱۴۷

۱۴۸

۱۴۹

۱۵۰

۱۵۱

۱۵۲

۱۵۳

۱۵۴

۱۵۵

۱۵۶

۱۵۷

۱۵۸

۱۵۹

۱۶۰

۱۶۱

۱۶۲

۱۶۳

۱۶۴

۱۶۵

۱۶۶

۱۶۷

۱۶۸

۱۶۹

۱۷۰

۱۷۱

۱۷۲

۱۷۳

۱۷۴

۱۷۵

۱۷۶

۱۷۷

۱۷۸

۱۷۹

۱۸۰

۱۸۱

۱۸۲

۱۸۳

۱۸۴

۱۸۵

۱۸۶

۱۸۷

۱۸۸

۱۸۹

۱۹۰

۱۹۱

۱۹۲

۱۹۳

۱۹۴

۱۹۵

۱۹۶

۱۹۷

۱۹۸

۱۹۹

۲۰۰

۲۰۱

۲۰۲

۲۰۳

۲۰۴

۲۰۵

۲۰۶

۲۰۷

۲۰۸

۲۰۹

۲۱۰

۲۱۱

۲۱۲

۲۱۳

۲۱۴

۲۱۵

۲۱۶

۲۱۷

۲۱۸

۲۱۹

۲۲۰

۲۲۱

۲۲۲

۲۲۳

۲۲۴

۲۲۵

۲۲۶

۲۲۷

۲۲۸

۲۲۹

۲۳۰

۲۳۱

۲۳۲

۲۳۳

۲۳۴

۲۳۵

۲۳۶

۲۳۷

۲۳۸

۲۳۹

۲۴۰

۲۴۱

۲۴۲

۲۴۳

۲۴۴

۲۴۵

۲۴۶

۲۴۷

۲۴۸

۲۴۹

۲۵۰

۲۵۱

۲۵۲

۲۵۳

۲۵۴

۲۵۵

۲۵۶

۲۵۷

۲۵۸

۲۵۹

۲۶۰

۲۶۱

۲۶۲

۲۶۳

۲۶۴

۲۶۵

۲۶۶

۲۶۷

۲۶۸

۲۶۹

۲۷۰

۲۷۱

۲۷۲

۲۷۳

۲۷۴

۲۷۵

۲۷۶

۲۷۷

۲۷۸

۲۷۹

۲۸۰

۲۸۱

۲۸۲

۲۸۳

۲۸۴

۲۸۵

۲۸۶

۲۸۷

۲۸۸

۲۸۹

۲۹۰

۲۹۱

۲۹۲

۲۹۳

۲۹۴

۲۹۵

۲۹۶

۲۹۷

۲۹۸

۲۹۹

۳۰۰

۳۰۱

۳۰۲

۳۰۳

۳۰۴

۳۰۵

۳۰۶

۳۰۷

۳۰۸

۳۰۹

۳۱۰

۳۱۱

۳۱۲

۳۱۳

۳۱۴

۳۱۵

۳۱۶

۳۱۷

۳۱۸

۳۱۹

۳۲۰

۳۲۱

۳۲۲

۳۲۳

۳۲۴

۳۲۵

۳۲۶

۳۲۷

۳۲۸

۳۲۹

۳۳۰

۳۳۱

۳۳۲

۳۳۳

۳۳۴

۳۳۵

۳۳۶

۳۳۷

۳۳۸

۳۳۹

۳۴۰

۳۴۱

۳۴۲

۳۴۳

۳۴۴

۳۴۵

۳۴۶

۳۴۷

۳۴۸

۳۴۹

۳۵۰

۳۵۱

۳۵۲

۳۵۳

۳۵۴

۳۵۵

۳۵۶

۳۵۷

۳۵۸

۳۵۹

۳۶۰

۳۶۱

۳۶۲

۳۶۳

۳۶۴

۳۶۵

۳۶۶

۳۶۷

۳۶۸

۳۶۹

۳۷۰

۳۷۱

۳۷۲

۳۷۳

۳۷۴

۳۷۵

۳۷۶

۳۷۷

۳۷۸

۳۷۹

۳۸۰

۳۸۱

۳۸۲

۳۸۳

۳۸۴

۳۸۵

۳۸۶

۳۸۷

۳۸۸

۳۸۹

۳۹۰

۳۹۱

۳۹۲

۳۹۳

۳۹۴

۳۹۵

۳۹۶

۳۹۷

۳۹۸

۳۹۹

۴۰۰

۴۰۱

۴۰۲

۴۰۳

۴۰۴

۴۰۵

۴۰۶

۴۰۷

۴۰۸

۴۰۹

۴۱۰

۴۱۱

۴۱۲

۴۱۳

۴۱۴

۴۱۵

۴۱۶

۴۱۷

۴۱۸

۴۱۹

۴۲۰

۴۲۱

۴۲۲

۴۲۳

۴۲۴

۴۲۵

۴۲۶

۴۲۷

۴۲۸

۴۲۹

۴۳۰

۴۳۱

۴۳۲

۴۳۳

۴۳۴

۴۳۵

۴۳۶

۴۳۷

۴۳۸

۴۳۹

۴۴۰

۴۴۱

۴۴۲

۴۴۳

۴۴۴

۴۴۵

۴۴۶

۴۴۷

۴۴۸

۴۴۹

۴۵۰

۴۵۱

۴۵۲

۴۵۳

۴۵۴

۴۵۵

۴۵۶

۴۵۷

۴۵۸

۴۵۹

۴۶۰

۴۶۱

۴۶۲

۴۶۳

۴۶۴

۴۶۵

۴۶۶

۴۶۷

۴۶۸

۴۶۹

۴۷۰

۴۷۱

۴۷۲

۴۷۳

۴۷۴

۴۷۵

۴۷۶

۴۷۷

۴۷۸

۴۷۹

۴۸۰

۴۸۱

۴۸۲

۴۸۳

۴۸۴

۴۸۵

۴۸۶

۴۸۷

۴۸۸

۴۸۹

۴۹۰

۴۹۱

۴۹۲

۴۹۳

۴۹۴

۴۹۵

۴۹۶

۴۹۷

۴۹۸

۴۹۹

۵۰۰

۵۰۱

۵۰۲

۵۰۳

۵۰۴

۵۰۵

۵۰۶

۵۰۷

۵۰۸

۵۰۹

۵۱۰

۵۱۱

۵۱۲

۵۱۳

۵۱۴

۵۱۵

۵۱۶

۵۱۷

۵۱۸

۵۱۹

۵۲۰

۵۲۱

۵۲۲

۵۲۳

۵۲۴

۵۲۵

۵۲۶

۵۲۷

۵۲۸

۵۲۹

۵۳۰

۵۳۱

۵۳۲

۵۳۳

۵۳۴

۵۳۵

۵۳۶

۵۳۷

۵۳۸

۵۳۹

۵۴۰

۵۴۱

۵۴۲

۵۴۳

۵۴۴

۵۴۵

۵۴۶

۵۴۷

۵۴۸

۵۴۹

۵۵۰

۵۵۱

۵۵۲

۵۵۳

۵۵۴

۵۵۵

۵۵۶

۵۵۷

۵۵۸

۵۵۹

۵۶۰

۵۶۱

۵۶۲

۵۶۳

۵۶۴

۵۶۵

۵۶۶

۵۶۷

۵۶۸

۵۶۹

۵۷۰

۵۷۱

۵۷۲

۵۷۳

۵۷۴

۵۷۵

۵۷۶

۵۷۷

۵۷۸

۵۷۹

۵۸۰

۵۸۱

۵۸۲

۵۸۳

۵۸۴

۵۸۵

۵۸۶

۵۸۷

۵۸۸

۵۸۹

۵۹۰

۵۹۱

۵۹۲

۵۹۳

۵۹۴

۵۹۵

۵۹۶

۵۹۷

۵۹۸

۵۹۹

۶۰۰

۶۰۱

۶۰۲

۶۰۳

۶۰۴

۶۰۵

۶۰۶

۶۰۷

۶۰۸

۶۰۹

۶۱۰

۶۱۱

۶۱۲

۶۱۳

۶۱۴

۶۱۵

۶۱۶

۶۱۷

۶۱۸

۶۱۹

۶۲۰

۶۲۱

۶۲۲

۶۲۳

۶۲۴

۶۲۵

۶۲۶

۶۲۷

۶۲۸

۶۲۹

۶۳۰

۶۳۱

۶۳۲

۶۳۳

۶۳۴

۶۳۵

۶۳۶

۶۳۷

۶۳۸

۶۳۹

۶۴۰

۶۴۱

۶۴۲

۶۴۳

۶۴۴

۶۴۵

۶۴۶

۶۴۷

۶۴۸

۶۴۹

۶۵۰

۶۵۱

۶۵۲

۶۵۳

۶۵۴

۶۵۵

۶۵۶

۶۵۷

۶۵۸

۶۵۹

۶۶۰

۶۶۱

۶۶۲

۶۶۳

۶۶۴

۶۶۵

۶۶۶

۶۶۷

۶۶۸

۶۶۹

۶۷۰

۶۷۱

۶۷۲

۶۷۳

۶۷۴

۶۷۵

۶۷۶

۶۷۷

۶۷۸

۶۷۹

۶۸۰

۶۸۱

۶۸۲

۶۸۳

۶۸۴

۶۸۵

۶۸۶

۶۸۷

۶۸۸

۶۸۹

۶۹۰

۶۹۱

۶۹۲

۶۹۳

۶۹۴

۶۹۵

۶۹۶

۶۹۷

۶۹۸

۶۹۹

۷۰۰

۷۰۱

۷۰۲

۷۰۳

۷۰۴

۷۰۵

۷۰۶

۷۰۷

EK-8 (Traskript)**BDH, Kls. 4840, Dos. 12, Fih. 15-7 ve BDH, Kls. 4840, Dos. 12, Fih. 15-7a****A 6/5669****D 295****F 15-7 ve 7a**

İsmail

Köprüküy

19.3.[13]34

9. Fırka Kumandanlığına

1. Dün 18.3.[13]34 saat 12 zevâlinde Taytah Hâce-i süflâda bulunan 83. tabur 4 bölük takımdan çıkarılan çıkan nöbetçiler düşmanın otuz kadar süvarisi hücum etmiş ve bu nöbetçilerden biri piyade mermisiyle ağır sûretde mecrûh olarak mezkûr takımın müte'essir ateşi üzerine Ermeniler Ulyâ Karyesi'nin şark sırtlarında mevzi' almış ve bi'l-âhara çekilmişlerdir. Bu musâdemede Ermenilerden biri maktûl düşmüş ve beş mecrûh olmuştur. Ve 1 saat sonra da mezkûr otuz kişilik süvari kuvvetiyle düşmanın yüz kadar diğer süvarisi Taytah Hoca-i Ulyâ'nın cenûb-ı şarkîsine doğru gitmişlerdir bunun üzerine emniyyet te'sîs edilerek bir kat daha tertîbât alınmıştır.

2. Zars ve Ardes karyeleri ve civârına gönderilen bir keşf kolu düşmana dâ'ir bir şey görememiştir ve mezkûr karyelerde dört bin buğday iki bin dakîk ve on beş bin kilo ot ve saman mevcûd olduğunu haber vermiştir.

3. Horasan'dan beş altı kilo metre demir yolu hattı boyunca gidilmiş ve aynı da Dekovil hattı olduğu görülerek daha ilerisi bir ma'lûmât alınamadığı 83. tabur kumandânlığından alınan rapor üzerine ma'rûzdur.

4. Bu rapor 19.3.[13]34 8 saat sonradan 9. fırka kumandânlığına arz edilmek üzere Köprüküy merkezine verilmiştir.

28. alay kumandanı Vasıf

Bu Dahiliye Nezaret-i celîlesine Köprüküy'den Horasan'a giden telefon hattı müte'addid olup telefon efrâdı bunları ıslâhdan âciz olduğundan fırka ve alay muhâberâtını düşmandan kurtulması için her halde bir telefon zâbitinin ileriye gönderilip mezkûr hattı tashîs etmesi muvâfık olacağı ma'rûzdur.

28. Alay kumandânı Vasıf

EK-9 (Traskript)**BDH, Kls. 4840, Dos. 12, Fih. 18-12****A 6/5669****D 295****F 18-12**

28. Alay yaveri tarafından

Horum-ı Ulyâ

20.3.[13]34

9. Fırka Kumandânlığına

1. Kötek istikâmetine sevk edilen keşf kolundan alınan raporda saat 9,45 evvelde Ermenilerin on kadar atlısının Kötek'den çıkıp Altınbulan istikâmetine gittiği bu atlılardan birinin sür'atle geriye dönerek Kötek'e girmesi üzerine Kötek'den fâsıla ile dörder beşer otuz ile kırk atlının şarka gittikleri bildirilmiştir keşf kolumuzun takarrubunu hisseden günde binâları arasında bulunan 60 kadar süvari ve yüz kadar piyadesi arkalarının üzeri örtülü dört yüklü mekkârısı olduğu hâlde saat 2,30 sonra da Kötek'den garb ve garb cenûb sırtlarına ilerlemiş bu kuvveti gören keşf kolumuz Zivin şimâl-i garbî sırtlarına çekilmiş ve gruba kadar tarassudâta devâm etmiş ise de Ermeniler Kötek garb sırtlarından ilerilememişlerdir.

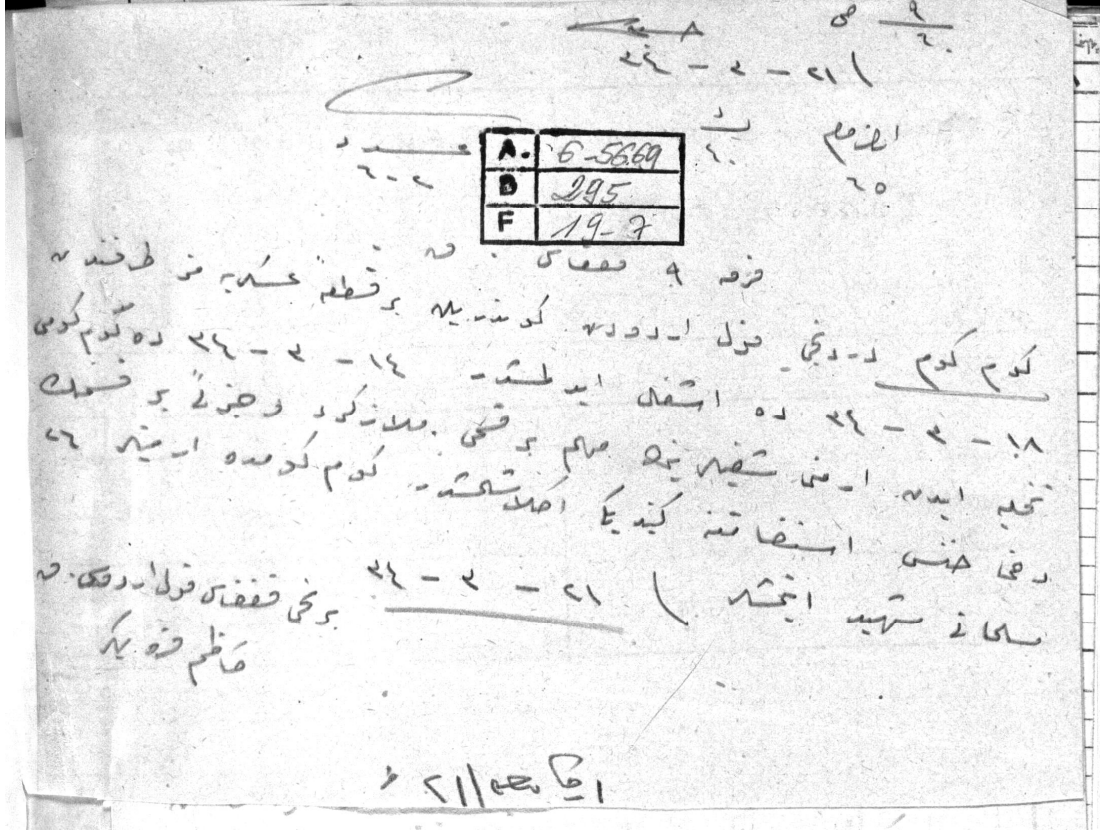
2. Saat 9 evvelde Kötek'den yüksek kesif duman Kötek'in Ermeniler tarafından ihrâk edildiği anlaşılmıştır.

3. Alay iki bölüğüyle Horum-ı ulyâda iki bölüğü de Sinaner'de? bu geceyi geçirmektedir.

4. Bu rapor 20.3.[13]34, saat 6,30 sonra Horum-ı ulyâ'dan yazılmış ve 9. fırka kumandânlığına yazdırılmak üzere iki atlı ile Horasan telefon merkezine gönderildiği ma'rûzdur.

Müretteb Süvari Alay Kumandânı Binbaşı Şemseddin

EK-10 BDH, Kls. 4840, Dos. 12, Fih. 18-17

EK-10 (Traskript), BDH, Kls. 4840, Dos. 12, Fih. 18-17

A 6/5669

D 295

F 19-7

9/6 S

Fî 21.3.[13]34

Erzurum 65

Aded: 602

9. Fırka Kafkas

Gümgüm dördüncü kol ordudan gönderilen bir kıt'a-i askeriyemiz tarafından 18.3.[13]34'de işgâl edilmiştir. 14.3.[13]34 de Gümgüm'ü tahliye eden Ermeni şakîlerinin mühimm bir kısmı Malazgird ve cüz'î bir kısmının dahi Hınıs istikâmetine gittiği anlaşılmıştır. Gümgüm'de Ermeniler 26 müslümânı şehîd etmişler.

Fî 21.3.[13]34

Birinci Kafkas Kolordusu Kumandânı Kazım Karabekir

Erkan-ı harbiye 21 minhu

EK-11 (Traskript), BDH, Kls. 4840, Dos. 12, 18-18

A 6/5669

D 295

F 19-8

12/10 S

Erzurum 5

Saat 11 evvel

Aded: 579

21.3. [13]34

9. Fırka Kumandânlığına

1. Van Beyazıd mıntıkasındaki Ermenilerin Kötek Sarıkamış yoluyla hareket edememeleri için sunûf-ı muhtelifeden mürekkeb bir müfreze ile Veli Baba işgâl edilsin bunun için îcâbı kadar kuvvet Horasan mıntıkasına sevk olunsun.

2. Kötek'in istikâmetine gönderilen süvari alayı bir piyade müfrezesi ile de takviye edilerek Kötek'deki Ermeniler tard ve kuvvetli iseler keşf olunsun

3. Bu sûretle keşf sahası daha şarka atılmış olsun

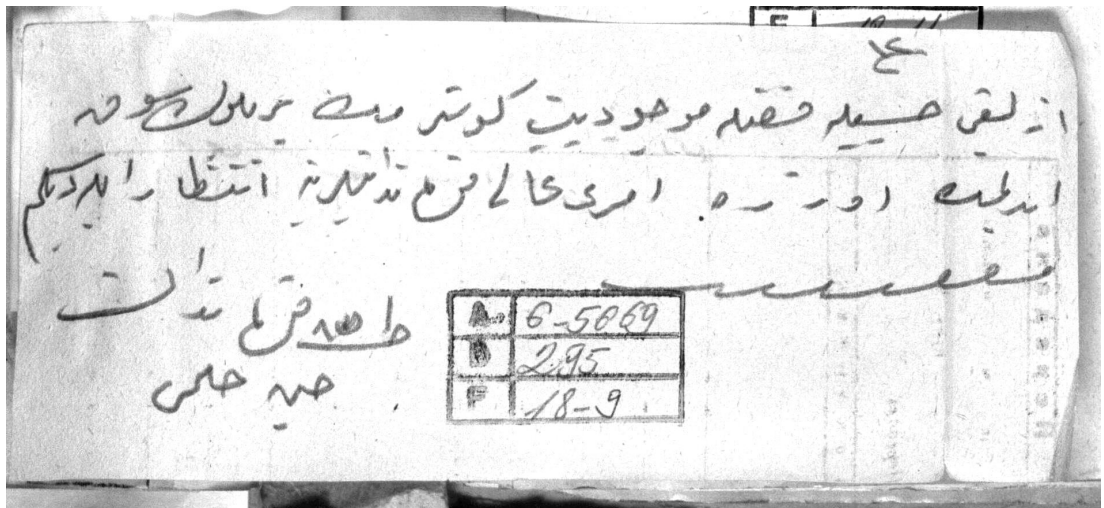
4. Erzurum'da bulunan elli birinci tabur derdest-i i'zâmdır

5. Emrin alındığı ve tertîbâtınız hakkında ma'lûmât i'tâsını ricâ ederim

Fî 21.3.[13]34

Kafkas Kolordusu Kumandânı Kazım Karabekir

EK-12 BDH, Kls. 4840, Dos. 12, 18-9

EK-12 (Traskript)

BDH, Kls. 4840, Dos. 12, Fih. 18-8 ve BDH, Kls. 4840, Dos. 12, 18-8a ve BDH, Kls. 4840, Dos. 12, 18-9

A 6/5669

D 295

F 18-8

Şevket
Mescidli
20.3.[13]34

9. Fırka Kumandânlığına

1. Bugün saat 2 sonra da bilâ-vukû'at Mescidli'ye muvâsalet olduğu

2. Hınıs Hacı Ömer Mescidli şose üzerinde ric'at eden Ermeni çetelerinin Hacı Ömer'in cenûbunda Karakaya Dağı'nın şimâl eteklerindeki köyleri işgâl eden Şanlı Aşîreti'nden başka Köprüköyü'ne kadar güzergâhının tarafeyninde olup ahâlîsi hicret etmemiş bütün köyler halkını sûret-i fecî'ada katl ederek âlem-i insâniyyete hayâle sığmaz hiyânetler işlemişlerdir.

3. Rusların esâsen Hınıs ve Hacı Ömer'de birer büyük anbarları mevcûd olup Ermeni çetelerinin ric'atlerinde Hacı Ömer'deki anbarı yakmışlarsa da şanlı Aşîret reîsi olup Hacı Ömer'in cenûbunda ve Şafşak Köyü'nde sâkin Hasan Ağa Aşîreti efrâdıyla yetişerek söndürmüş ve erzâka vaz'iyetle kendi fırkası efrâdına yağma ettirmiş olduğu tahakkukât-ı vâkı'adan anlaşılmaktadır.

Zahrında

Hınıs anbarı hakkında henüz bir gûne ma'lûmât meskûtdur ma'lûmât istihsâl edilememiştir Rus inşaat efrâdına mahsûs Mescidli anbarı tamâmen yanmış ve hiçbir şey kurtalılamamıştır.

4. Peksan'dan başlayarak arâzî vâdisini ta'kîben Rus tarafından vücûda getirilmiş olan şose ve köprüler bir gûne taharriyâta uğramamıştır ve her gün biri murûra müsâ'id olduğu görülmüştür mezkûr şosenin Hacı Ömer'e ve oradan Hınıs'a kadar açılmış olduğu anlaşılmıştır.

5. Hacı Ömer'e gitmek üzere Said Ağa kumandâsında pek [...] iken yüz elli kişilik milis müfrezesinin 29/20. 3..[13]34 günü şems geçirmiştir.

6. Emr-i âlîleri vechle yarın Hınıs'a kuvvetli bir zâbit keşf kolu gönderilecek ise de bölük mevcûdlarının azlığı hasebiyle fazla mevcûdiyet göstermek bir bölük sevk edilmek üzere emr-i âlî-i kumandânlarına intizâr eylediğim ma'rûzdur.

85. Tabur Kumandânı Hüseyin Hilmi

EK-13 BDH, Kls. 4840, Dos. 12, Fih. 3

مجموعه قفسه شماره ۱۱

ارز و خ

۱۶-۲-۴۱

مجموعه قفسه شماره ۱۱

۱- کدیر کوی سوار قطعه مخموند انتقال اید شده و تقصیر خوراسته جلدی که اکتفا شده

۲- قریب و شتاب در راه و قطعه تر فرزند ۱۵-۲-۴۱ اقسام اوزر و شتاب

ادبیه و طومر و صلیح اسلام و بدینکار جعلی داشته شده و یونس ۱۵-۲-۴۱ در این تقصیر

قصر باری و اوزر و نه صده قلم به یک یکجمله و در این کوی بیدار اف ۱۵-۲-۴۱ شده و اکتفا شده

۱۶-۲-۴۱ حکایت ۴۸۱

A	6-5669
B	295
C	3

مجموعه قفسه شماره ۱۱

ارز و خ

۱۶-۲-۴۱

مجموعه قفسه شماره ۱۱

۱- دایر و در این ده قطعه بزرگ و نه ی انتقال اید شده و تقصیر خوراسته جلدی که اکتفا شده

۲- بیکو ۱۵-۲-۴۱ اقسام اوزر و شتاب

تعداد این را به اید ۱۵-۲-۴۱

مجموعه قفسه شماره ۱۱

ارز و خ

۱۶-۲-۴۱

مجموعه قفسه شماره ۱۱

۲۶/۱۲

EK-13 (Traskript)**BDH, Kls. 4840, Dos. 12, Fih. 3****A 6/5669****D 295****F 3**

Mahmud
Erzurum
16.3.[13]34
Saat 8 evvel

Fırka Kafkas kumandânlığına

1. Köprüköy süvari kıta'âtımız işgâl edilmiş ve eşkiyânın Horasan'a geldiği anlaşılmıştır.

2. Kızılkilise ve Müştak karyeleri 13. alay kıta'âtı tarafından 15.3. [13]34 akşamüzeri işgâl olunmuş ve Tortum müsellaah İslâmlarıyla temâs hâsıl olmuştur Müştak'da bulunan 80 kadar Ermeni şakîsi Kargabazarı üzerinden Hasankale'ye geçmiş olduğu köylülerin ifâdesinden anlaşılmıştır.

16.3.[13]34 Harekât 481

1. Kafkas Kumandânı Kazım Karabekir

Mahmud
Erzurum
16.3.[13]34

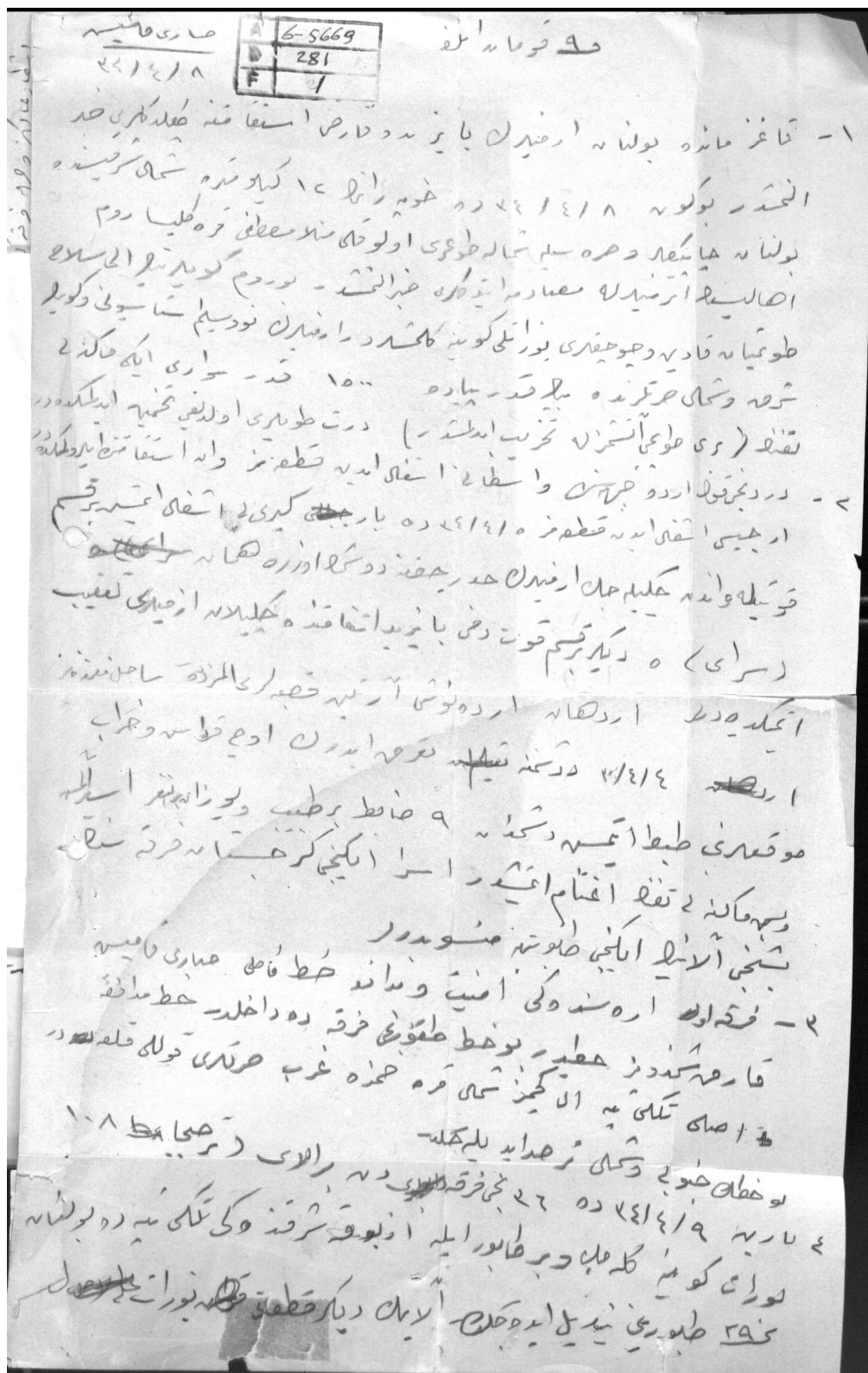
9. Fırka Kumandanlığına

1. Raporlarınız da kıta'âtınızın nereyi işgâl ettiklerini ve keşf kollarının nerelere kadar gitmiş olduklarının sarîhan iş'âr buyurulması

2. Bugün 16.3. [13]34 akşamına kadar Erzurum harekât-i askeriyesi münhasır muharebe takrîrinin telefonla iş'ârını ricâ ederim.

16.3.[13]34

1. Kafkas Kolordu Kumandânı Kazım Karabekir

EK-14 BDH, Kls. 4841, Dos. 15, Fih. 1a

و علی صوفی ده بولده خفته
 ۵ - طوری غنی خرد صاری قاصیده - خار صه - دمبر بولنده الهیاراً الکجر
 شمال غنی خرد عجمه عرب مرکب بولنده و بک کوی قار و طو صغیر
 کشف اندر بر مکتب
 - اما نه بر قاصیده صاری قاصیده در بیل چک در - ساره غنیانی
 کمالک حاکم ابدی اطلالی هیل بقیه محلاورد موجوده دکلر
 قول اردو قرا صه صاری قاصیده
 ۱۸/۱۲/۱۳۰۴
 حقه حقیقی قوا را
 با قلم خرد مکر
 الهیاراً

ضمیمه اول
 ۱۸/۱۲/۱۳۰۴
 صاری قاصیده
 ۵۶۶۹-۶
 ۲۸۱

EK-14 (Traskript)

1. Kafkas Kolordusu Kumandânı Kazım Karabekir BDH, Kls. 4841, Dos. 15, Fih. 1 ve BDH, Kls. 4841, Dos. 15, Fih. 1a

A 6/5669

D 281

F 1

Sarıkamış

8.4. [13]34

9. Fırka Kumandânlığına

1. Kağızman'da bulunan Ermenilerin Bayezid ve Kars istikâmetine çekildikleri haber alınmıştır. Bugün 8.4. [13]34'de [...] 12 kilometre şimâl-i şarkisinde bulunan Çaypınar? ve sırasıyla şimâle doğru Oluklu Monla Mustafa Karakilise Rum ahâlîsinin Ermenilerle musâdeme ettikleri haber alınmıştır. Bu Rum köylerinin eli silâh tutmayan kadın ve çocukları Yüzatlı? Köyü'ne gelmişlerdir Ermenilerin Nudsim? İstasyonu ve köyün şark ve şimâl sırtlarında bin kadar piyade 1500 kadar süvari iki makinalı tüfenk (biri topçu ateşimizle tahrîb edilmiştir) dört topları olduğu tahmîn edilmektedir.

2. Dördüncü ordu cephesinde Vastan'ı işgal eden kıt'amız Van istikâmetinde ilerilemektedir. Ercis'i işgal eden kıt'amız 5.4.[13]34'de Bargiri'yi işgal etmiş bir kısım kuvvetiyle Van'dan çekilecek Ermenilerin hadd-i ric'atine düşmek üzere hemen (Saray) a diğer bir kısım kuvvet dahi Beyazıd istikâmetinde çekilen Ermenileri ta'kîb etmektedir. Ardahan Ardanuş Artin kasabaları elimizdedir Sahil müfrezemiz 4.4.[13]34 düşmana ta'arruz ederek Üçkardeş ve Harab mevki'lerini zabt etmiş düşmandan 9 zâbit bir tabîb ve yüz on bir nefer esîr almış ve beş makinalı tüfenk iğtinâm etmiştir. Üserâ ikinci Gürcistan Fırkası'nın Beşinci Alayı'nın ikinci Taburuna mensûbdur.

3. Fırkalar arasındaki emniyet ve mevâki' hatt-ı fâsılı Sarıkamış Kars şimendifer hattıdır bu hat dokuzuncu fırka da dâhildir Hatt-ı müdâfa'a aslı Tilkitepe Elçekmez şimâl Karahamza garb sırtları Kollu Kalede'dir bu hattın cenûbu ve şimâli tarassud edilecektir.

4. Yarın 9.4.[13]34'da 36 firkadan bir alay (tercîhen 108 Yüzat Köyü'ne gelecek ve bir tabur ile Ulukaya Şarkındaki Tilkitepe'de bulunan 29. alay taburunu tebdîl edecek bir alayın diğer kıta'âtı Pozat ve Alisulu'da bulunacaktır.

5. Dokuzuncu fırka Sarıkamış-Kars Demirlülünden i'tibâren Elçekmez şimâl Karahamza Arab sırtlarında bulunacak ve Beyköyü karşı dağ kısmını da keşf ettirecektir.

6. İ'âşe birkaç gün Sarıkamış'dan verilecektir piyade cebhânesi şimdilik Horasan'dan ikmâl edilmelidir. Cebel yakın mahallerde mevcûd değildir. Kolordu karargâhı Sarıkamış'da

8.4.[13]34 Harekât

EK-15 (Traskript)**BDH, Kls. 4841, Dos. 15, Fih. 8****A 6/5669****D 281****F 8**

Karakurt

9.4.[13]34

Saat 3,30 sonra

9. Fırka Kumandânlığına

1. Fırka cebhesinde sükûnet ber devâmdır.

2. Kürdlerden alınan şifâhî havâdise göre Kağızman'ın Ermenilerşakîlerinden tathîr edilerek taht-ı işgâle alındığı rivâyet edilmektedir. 107. Alay 108 Alay yürüyüşü hâlinde oldukları için rapor alınamamıştır.

3. Hava güneşlidir.

4. Bu rapor 1. Kafkas 9. Fırka Kumandanlıklarına yazılmak üzere 9.4.[13]34 saat 3,30 sonra da Karakurt telefon merkezine verilmiştir.

36. Alay Kumandânı

Hacı Hamdi

EK-16

ESKİ VE YENİ YERLEŞİM İSİMLERİ

Zars	:Horasan/Dalbaşı Köyü
Ardos	:Horasan/Değirmenler Köyü
Gümgüm	:Muş/Varto
Velibaba	:Horasan Köyü
Karakilise	:Sarıkamış/Karapınar Köyü
Kızılkilise	:Sarıkamış/Kızılcıbuk Köyü
Bargiri	:Van/Muradiye
Zivin	:Sarıkamış/İnkaya Köyü
Kargabayırı	:Erzurum/Dumlu-Tortum Arası

EK-18 (Kars-Sarıkamış-Gecikmez Köyü Kilise,Çamii)

Kürşad Erdoğan Tarafından, 30. 04. 2011. Tarihinde Çekilmiştir.

EK-19 (Kars-Sarıkamuş-Gecikmez Köyü Kilise,Çamii)

Kürşad Erdoğan Tarafından, 30. 04. 2011. Tarihinde Çekilmiştir.